

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ
I. Η ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΑΧΡΙΔΟΥ
ΚΑΙ Η ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ ΜΟΡ(Ρ)ΑΧΡΙΔΩΝ

Η πραγμάτευση της ιστορίας των περισσότερων επισκοπών είναι ένα δύσκολο εγχείρημα εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων κυρίως για τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής τους. Η δυσκολία αυτή επιτείνεται για τις επισκοπές εκείνες, οι οποίες υπήρξαν σχετικά βραχύβιες και επιπλέον δεν μνημονεύονται ούτε στα εκκλησιαστικά Τακτικά ούτε σε άλλες επίσημες Πράξεις της Εκκλησίας ή σε διάφορα έγγραφα, που ίσως θα μας παρείχαν πληροφορίες για τη μητροπολιτική επαρχία, στην οποία υπάγονταν, για τους ποιμενάρχες τους, τη δικαιοδοσία τους κτλ., αλλά την ύπαρξή τους τη γνωρίζουμε από μεμονωμένες, και ενδεχομένως περιστασιακές, αναφορές.¹

Στα Πρακτικά της Συνόδου που συγκλήθηκε από τον Πατριάρχη Φώτιο στην Κωνσταντινούπολη το έτος 879 υπογράφει ανάμεσα σε άλλους και ο Γαβριήλ Ἀχρίδης.² Ο τίτλος Ἀχρίδης δημιούργησε ερωτηματικά στους μελετητές όσον αφορά την επισκοπή στην οποία αναφέρεται. Η αποσαφήνιση του ζητήματος αυτού αποτελεί την πρώτη και βασική επιδίωξη του προκειμένου άρθρου. Από την εξέταση των μαρτυριών των πηγών σε συνδυασμό με την αξιοποίηση της σχετικής βιβλιογραφίας πιστεύουμε ότι προκύπτουν πειστικά επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι δεν πρόκειται για την Αχρίδα, όπως υποστηρίχθηκε από μερίδα ερευνητών, αλλά για την, όχι και τόσο γνωστή, θρακική επισκοπή Αχριδού. Ακολουθώς επιχειρείται μια, όσο επιτρέπεται από τα ολιγά-

1. Π.χ. η επισκοπή Σπηλαίου μας είναι γνωστή μόνον από έγγραφο του 1388, όπου ο επίσκοπος Σπηλαίου Μωσής υπογράφει μαζί με τον μητροπολίτη Ζιχνών, με τον οποίο συμπαραβρέθηκε σε συνοδικό δικαστήριο· βλ. P. Petit (εκδ.), *Actes de Chilandar*, Premier Partie: *Actes Grecs* [Actes de l'Athos V = VV, Παράρτημ. τ. XVIII], ανατύπ.: Αμστερνταμ 1975, σ. 335-340, αρ. 158 (μνεία του επισκόπου Σπηλαίου στις σσ. 336 και 340), και Στ. Π. Κυριακίδης, «Βυζαντιναί μελέται. Το Σδραβίκιον του Στρυμόνος και ο παρά τον Ὀστροβον του Μαρμαρίου θάνατος του Γεωργίου Μανιάκη», *ΕΕΦΣΠΘ* 3 (1934) 535. Βλ. και παρακάτω, σσ. 179-180.

2. Βλ. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio*, τ. XVII, Βενετία 1772 (φωτοτυπ. ανατύπ.: Λιψία 1902), στ. 373-376.

ριθμα στοιχεία, εμπειριστατωμένη πραγμάτευση της ιστορικής εξέλιξης της εκκλησιαστικής επαρχίας της Αχριδού. Για να γίνει όμως σαφής η εκκλησιαστική κατάσταση της περιοχής και να οριστούν, κατά το δυνατόν, τα γεωγραφικά όρια της επισκοπής, κρίνεται απαραίτητο να προηγηθεί η ιστοριογεωγραφική εξέταση του χώρου. Γι' αυτό και προβάλλει αναγκαίος ο καθορισμός των γεωγραφικών ορίων της εν λόγω περιοχής και μάλιστα σε συνδυασμό με το θέμα/επαρχία Μόρρας, με το οποίο, όπως φαίνεται, ενώθηκε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο εκκλησιαστικά η Αχριδός³ και δημιουργήθηκε η μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών.

α. Γεωγραφικός προσδιορισμός της Αχριδού και της Μόρρας

Μια μεγάλη μερίδα επιστημόνων υποστήριξε ότι ο τίτλος Ἀχριδῆς σχετίζεται κατά πάσα πιθανότητα με την Αχρίδα,⁴ τόσο λόγω της ομοιό-

3. Επειδή η ονομασία της περιοχής αυτής εντοπίζεται στις πηγές με κάποιες παραλλαγές (δυνητικά τρεις, για τις οποίες βλ. παρακάτω, σσ. 159-160), για λόγους ομοιομορφίας στο κείμενό μου υιοθετώ τον τύπο Ἀχριδός, -οῦ (ή), ο οποίος είναι και ο συχνότερα απαντώμενος, ενώ όσες φορές μνημονεύω κάποιον άλλο τύπο, αυτό συμβαίνει όταν σχολιάζω είτε την ονομασία που παραδίδει κάποιος Βυζαντινός συγγραφέας είτε την πρόταση νεότερου μελετητή.

4. Βλ. ενδεικτικά I. Snegarov, «Grad Ochrid. Istoričeski očerk», *MakPr* 4/1 (1928) 100 (για τη φωτοτυπία του άρθρου αυτού ευχαριστώ την επίκ. καθηγ. Emilija Crvenkovska, Σκόπια): Γ. Κονιδάρης, «Πότε παρήκμασε και εξέλιπε και εκκλησιαστικώς ως μητρόπολις η Νικόπολις και ανεδείχθη η Ναύπακτος», στο: Στ. Κυριακίδης – Α. Ξυγγόπουλος – Π. Ζέπος (επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953)* [= περιοδ. «Ελληνικά», Παράρτ. αρ. 9], τ. Β', Αθήνα 1956, σσ. 174, 180, 187 και 192· ο ίδιος, «Zur Frage der Entstehung der Dioecese des Erzbistums von Achrida und der Notitia No 3 bei Parthey», *Θεολογία* 21/1 (1959) 4 σημ. 9· ο ίδιος, *Συμβολαί εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Αχριδος*, εν Αθήναις, 1967, σ. 12 σημ. 9, και σ. 65· I. Dujčev κ.ά., *Grački izvori za bŕlgarskata istorija*, τ. 4, Σόφια 1961, σ. 117· Br. Panov, *Srednovekovna Makedonija od makedonskata srednovekovna istorija*, τ. 3, Σκόπια 1985, σ. 695· E. Ναξίδου, *Εκκλησία και εθνική ιδεολογία από την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας μέχρι την ίδρυση της αυτοκέφαλης «μακεδονικής εκκλησίας»*, Θεσσαλονίκη 1998 (αδημ. διδακτ. διατριβή), σ. 15· η ίδια, «An Aspect of the Medieval History of the Archbishopric of Ohrid: its Connection with Justiniana Prima», *ByzSl* 64 (2006) 157. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι στο ίδιο σφάλμα είχε περιπέσει και ο αρχειοφύλακας του Οικουμενικού Θρόνου και κατόπιν μητροπολίτης Καισαρείας Καλλίνικος Δελικάνης, βλ. *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμος τρίτος ήτοι τα εν τοις κώδιξι του πατριαρχικού αρχειοφυλακίου σωζώμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα τα αφορώντα εις τας σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τας Εκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίου 1564-1863 ος προστίθεται ιστορική μελέτη περί της Αρχιεπισκοπής Αχριδών*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1905, σσ. 955-958 και 1053-1054· βλ. ακόμη Β. Θ. Σταυρίδης, «Ο Καισαρείας Καλλίνικος Δελικάνης και η αρχιεπισκοπή Αχρίδος», στο: Α. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία – Μια άλλη Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη – Αχρίδα, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 473. Επίσης και ο Th. L. F. Tafel, *De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica*, Βερολίνο 1839 (ανατύπ.: VR Λονδίνο 1972), σσ. 77-78, σχολιάζοντας το χωρίο της Άννας Κομνηνής τών περί τήν Ἀχριδῶν

τητας των δύο ονομάτων όσο και εξαιτίας της σχετικά άγνωστης θρακικής επαρχίας της Αχριδού, ταύτιση η οποία, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια, δεν ευσταθεί.⁵

Η προσπάθειά μας για τον ακριβή εντοπισμό της Αχριδού και στη συνέχεια της Μόρρας βασίζεται στη λεπτομερή εξέταση των σχετικών χωρίων των πηγών, τα οποία παρέχουν αρκετές τοπογραφικές καθώς και ιστορικές πληροφορίες για τα συγκεκριμένα τοπωνύμια.

Πρέπει πάντως να επισημανθεί εδώ ότι και οι δύο αυτές περιοχές ήταν συνοριακές και γι' αυτόν τον λόγο αποτελούσαν, όπως και άλλες όμορες με αυτές, αντικείμενο διεκδικήσεων ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Βουλγάρους, γεγονός που προκαλούσε αστάθεια τόσο στο διοικητικό καθεστώς τους γενικά, όσο και ειδικότερα στο εκκλησιαστικό, τουλάχιστον από τον 13ο αι. και μετά. Για παράδειγμα οι περιοχές του Μελενίκου και της Αχριδού φαίνεται ότι κατά το πρώτο τέταρτο του 13ου αι. βρίσκονταν στην εξουσία του Βούλγαρου Σθλάβου, σύμφωνα με τον Γεώργιο Αχροπολίτη, ενώ, πάλι κατά τον ίδιο ιστορικό, ο Μιχαήλ Β' Ασέν το 1254 έθεσε υπό την κυριαρχία του ένα μεγάλο τμήμα της βόρειας Θράκης. Περί τα μέσα του 1344 οι πολιτικοί αντίπαλοι του Ιωάννη Καντακουζηνού (η αντιβασιλεία) πρότειναν στον Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Αλέξανδρο να συμμαχήσει μαζί τους και να τους βοηθήσει στον αγώνα τους. Ως αντάλλαγμα (μισθόν τής συμμαχίας) ο Αλέξανδρος ζήτησε μια μεγάλη περιοχή του άνω Έβρου και εννέα πόλεις της βόρειας Θράκης, μεταξύ αυτών και τη Φιλιπούπολη. Κατά την ίδια περίπου εποχή (περί το 1345) έδρασε στη Θράκη και ο Βούλγαρος Μομčil που ασκούσε την εξουσία του στη Μερόπη και αργότερα στην Ξάνθεια και στην περιοχή της Μόρρας.⁶

Η πρώτη λοιπόν μνεία της Αχριδού εντοπίζεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα Πρακτικά της Συνόδου του 879 που συγκλήθηκε από τον Φώτιο στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί ανάμεσα σε πολλούς άλλους αρχιερείς

οικούντων Τούρκων δεν απέφυγε τη σύγχυση της Αχριδού με την Αχρίδα (Λυχνίδα). Το ίδιο ακριβώς σφάλμα διαπράττει και ο Ν. Βέης, «Βαρδάρης», *Ελευθερουδάκη Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, Αθήναι 3^η χ., σ. 937, παρόλο που δεν αγνοεί την ύπαρξη της θρακικής Αχριδού, όπως φαίνεται παρακάτω.

5. Βλ. Στ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Η Αχριδώ και η επισκοπή της. Οι Τούρκοι Βαρδαριώται», *ΕΕΦΣΠΘ* 3 (1934) 514-520· ακόμη Μ. Σταμούλης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης», *Θρακικά* 14 (1940) 89· Α. Delikari, *Der Hl. Klemens und die Frage des Bistums von Velitza. Identifizierung, Bischofsliste (bis 1767) und Titularbischöfe*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 83, κ.ά.

6. Για τα σχετικά χωρία των Βυζαντινών ιστορικών, όπου καταγράφονται τα γεγονότα αυτά, θα γίνει λόγος παρακάτω κατά την εξέταση της μνείας των τοπωνυμίων Αχριδός(-ώς, -ώ) και Μόρρα.

που έλαβαν μέρος στη Σύνοδο υπογράφει και ο Γαβριήλ Ἀχρίδης.⁷

Η επόμενη καταγραφή της επαρχίας αυτής εντοπίζεται ύστερα από περισσότερα από διακόσια έτη στην Άννα Κομνηνή, η οποία το 1081 μνημονεύει τον Τατίκιο ως διοικητή των Τούρκων που κατοικούσαν στην περιοχή της Αχριδού (περι τὴν Ἀχριδῶ).⁸

Στο Τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού το έτος 1083 γίνεται λόγος για δύο πολίσματα της περιοχής της Αχριδού (περι τῶν ἐν Ἀχριδῶ κτημάτων μου), και συγκεκριμένα για το Σικόνιο και το Χαρπετίκιο.⁹

Στους 10ο-11ο αι. χρονολογούνται πέντε μολυβδόβουλα που αντιστοιχούν σε τρεις επισκόπους Ἀχριδοῦ, ενώ τον 11ο/12ο αι. χρονολογείται το μολυβδόβουλλο του Κωνσταντίνου, τελευταίου γνωστού επισκόπου Ἀχριδοῦ.¹⁰

Ο Νικήτας Χωνιάτης (12ος/13ος αι.), ο οποίος, κατά τη βασιλεία του Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195), μεταξύ άλλων διετέλεσε και διοικητής Φιλιππούπολης (έτ. 1189) στη διάρκεια της Τρίτης Σταυροφορίας, στη χρονογραφία του κάνει μνεία της Αχριδού ως τόπου στον οποίο κατέφυγε για να σωθεί (ἡμεῖς δὲ περι τὰ ἔσχατα τῆς Ἀχριδοῦ γενόμενοι ἡσυχάζομεν, ὡς σωζόμεθα μόνον ἐπιμελόμενοι).¹¹

Στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου του 1198 σχετικά με τη

7. Βλ. Mansi, *Sacrorum conciliorum ... collectio*, τ. XVII, στ. 373-376: ... Βασιλείου Βαῆς, Γαβριήλ Ἀχρίδης, Φιλίππου Λούλου, Κωνσταντίνου Βουλγαροφύγης, ... Αναλυτικά για την επισκοπή Αχριδού, θα γίνει λόγος παρακάτω.

8. Βλ. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς* 4, 4, 3 [σσ. 126, 15-127, 18 Reinsch – Kambylis]: ὁ δὲ γε Τατίκιος καὶ μέγας τῷ τότε πριμικήριος τῶν περι τὴν Ἀχριδῶ οἰκούντων Τούρκων ἡγεμόνευε, γενναϊότατος ὢν καὶ ἀκατάπληκτος ἐν μάχαις.

9. Βλ. P. Gautier (εκδ.), «Le Typicon du sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984) 129, φ. 144r, στ. 1809-1810: Χρυσοβούλλια δύο περι τῶν ἐν Ἀχριδῶ κτημάτων μου, τοῦ τε χωρίου Σικονίου καὶ τοῦ χωρίου Χαρπετικίου ... . Βλ. και F. Dölger – P. Wirt, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453* [Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. Reihe A: Regesten. Abteilung I: Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches], τ. 1/2: *Regesten von 1025-1204*, Μόναχο 21995, σ. 100, αρ. 1100 και 1101· Στ. Π. Κυριακίδης, «Βυζαντιναί μελέται. Το Βολερόν», *ΕΕΦΣΠΘ* 3 (1934) 323 και 325· P. Lemerle, «Le Typikon de Grégoire Pakourianos (Décembre 1083)», στο έργο του ίδιου *Cinq Études sur le XIe siècle byzantin* [Le monde byzantin], Παρίσι 1977, σσ. 155, 181 και χάρτης· βλ. ακόμη E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae 3], Βρυξέλλες 1935, σ. 225 σημ. 3.

10. Σχετικά βλ. παρακάτω, σσ. 183-185.

11. Βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις* [σ. 409, 36-40 Dieten]: Τὸ δ' ἀπὸ τοῦδε τοσοῦτον ἀπεσχονίσμεθα ἀλλήλων Ἀλαμανοί τε καὶ Ῥωμαῖοι, ὡς σταδίου διεστάναι πλείους τῶν ἐξήκοντα· οἱ μὲν γὰρ ἔτι τῇ Φιλίππου προσέμενον, ἡμεῖς δὲ περι τὰ ἔσχατα τῆς Ἀχριδοῦ γενόμενοι ἡσυχάζομεν, ὡς σωζόμεθα μόνον ἐπιμελόμενοι, εἴπω δὲ τι καὶ ἕτερον, κείροντες τὴν ἰδίαν τὰ σῖτα εἰσεφερόμεθα. Βλ. και V. Zlatarski, *Istorija na bǎlgarskata dǎržava prez srednite vekove*, τ. 3: *Vtoro bǎlgarsko carstvo. Bǎlgarija pri Asenevci (1187-1280)*, Σόφια 1994 (2η φωτοτυπ. ανατύπ. της έκδ. του 1940), σ. 30.

χορήγηση διαφόρων προνομίων στους Βενετούς, καταγράφεται με σαφήνεια η διοικητική διαίρεση της περιοχής της Θράκης. Συγκεκριμένα στο εν λόγω χρυσόβουλλο σημειώνεται (σώζεται μόνο σε λατινική μετάφραση):¹² *Prouincia Phylirupleos, Veroyis, Moras et Archridij*.

Πιο συγκεκριμένες, όσον αφορά τα γεωγραφικά στοιχεία, είναι οι πληροφορίες που μας παρέχει ο Γεώργιος Ακροπολίτης (13ος αι.), όταν κάνει λόγο για τις στρατιωτικές επιτυχίες του Θεόδωρου Δούκα Αγγέλου Κομνηνού γύρω στο 1224/1225. Σύμφωνα με τη διήγηση του Ακροπολίτη ο Θεόδωρος είχε κυριεύσει τις κοντινές στην Αδριανούπολη περιοχές μέχρι και το Διδυμότειχο, εκτός από την Αχριδό και το Μελένικο (ἄνευ μέντοι τοῦ τῆς Ροδόπης ὄρους, ὅπερ καὶ Ἀχριδὸς ὠνόμασται, καὶ τῶν ἐν τούτῳ ἄστων καὶ τοῦ Μελενίκου), τα οποία τελούσαν υπό την εξουσία του ανεξάρτητου τοπάρχη Σθλάβου (Aleksij Slav), ανεψιού του Βούλγαρου τσάρου Kalojan.¹³

Η επόμενη μνεία του Ακροπολίτη όσον αφορά το εξεταζόμενο τοπωνύμιο γίνεται με αφορμή το μήνυμα που στάλθηκε παρά του τῆν δημόσιον τῆς Ἀχριδοῦ κρατοῦντος ἀρχῆν, δηλ. από τον επικεφαλής των φορολογικών υπηρεσιών της περιοχής αυτής, στον αυτοκράτορα Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254) γνωστοποιώντας τον θάνατο του Βούλγαρου ηγεμόνα Καλιμάνου Α' Ασέν (1241-1246) το 1246. Από το σχετικό

12. Βλ. G. L. Fr. Tafel – G. M. Thomas (εκδ.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante* [Fontes rerum Austriacarum, II/XII/I], Βιέννη 1856, (επανέκδ. Αμστερνταμ 1964), σ. 269, και Z. A. Lingenthal, *Jus graeco-romanum*, Pars III: *Novellae Constitutiones*, Λιψία 1857, σ. 561. Λανθασμένα οι Dölger – Wirt, *Regesten*, τ. I/2, σ. 327, αρ. 1647, μεταγράφουν το Archridij σε Achrida. Ο Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 312 σημ. 2, είχε επισημάνει το λάθος αυτό στην πρώτη έκδοση του Dölger.

13. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 24 [I 38, 21-39, 7 Heisenberg]: ἄλλ' ὁ Κομνηνὸς Θεόδωρος, ὃν φθάσας ὁ λόγος ἐδήλωσε, τῶν ἐγγύς πάντων γενόμενος ἐγκρατῆς ἄνευ μέντοι τοῦ τῆς Ροδόπης ὄρους, ὅπερ καὶ Ἀχριδὸς ὠνόμασται, καὶ τῶν ἐν τούτῳ ἄστων καὶ τοῦ Μελενίκου – τούτων γὰρ ἦρχεν ὁ Σθλάβος, προσγενῆς ὢν τοῦ βασιλέως Ἀσάν καὶ δεσπότης τετιμημένος ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Κωνσταντίνου Ἐρῆ, οὗ καὶ τὴν θυγατέρα ἐκ παλλακῆς αὐτῷ γεγεννημένην ἠγάγετο εἰς γυναῖκα. οὗτος δὲ ὁ Σθλάβος, ἵνα μικρὸν τι τὸν εἰρμὸν τοῦ λόγου διέλωμαι, φρούριον τὸν Μελενίκον εὐρὼν ὄχυρον καὶ σχεδὸν πᾶσιν ἐναντιουμένοις ἀνάλωτον αὐτοκρατῆς ἦν, μηδενὶ τῶν πέριξ ἀρχόντων ὑποπεσών. Σχετικά βλ. Zlatarski, *Istorija na bālgarskata dāržava*, σσ. 272-273· *Iz minaloto na Bālgarite Mochamedani v Rodopite*, Σόφια 1958, σσ. 27-28· C. Asdracha, *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Étude de géographie historique* [Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie. Zwanglose Beihefte der «Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbüchern» 49], Αθήνα 1976, σσ. 240-242· *Istorija na Bālgarija*, τ. 3: *Vtora bālgarska dāržava*, Σόφια 1982, σσ. 148-150 και 163-165, και P. Soustal, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)* [Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse der ÖAW 221, Tabula Imperii Byzantini 6], Βιέννη 1991, σ. 427, λ. «Rodopē».

χωρίο προκύπτει σαφώς ότι η Αχριδός αποτελούσε ξεχωριστό θέμα.¹⁴

Μερικά χρόνια αργότερα (1254) ο Μιχαήλ Β΄ Ασέν (1246-1256), διάδοχος του Καλιμάνου Α΄, όταν πληροφορήθηκε τον θάνατο του Ιωάννη Βατάτζη θέλησε να ανακτήσει τα εδάφη και τις πόλεις που είχε καταλάβει παλαιότερα ο αυτοκράτορας. Άλλωστε, όπως γράφει ο Ακροπολίτης, οι κάτοικοι των περιοχών αυτών ήταν Βούλγαροι και γι' αυτό συντάσσονταν με το μέρος των ομοεθνών τους.¹⁵ Έτσι καταλήφθηκαν αμέσως η Στενήμαχος, η Περισιτίτζα, ο Κρυτζιμός, η Τζέπαινα, καθώς και διάφορα πολιίσματα της Αχριδού εκτός από τον Μνειάκο (και τὰ ἐν τῇ Ἀχριδῶ ξύμπαντα πλὴν Μνειάκου). Επίσης σε βουλγαρική κατοχή περιήλθαν η Ούστρα, το Υπερπυράκιον (Περπεράκιον), η Κρυβούς και το Εφραΐμ (Εφραΐμ), το οποίο βρισκόταν κοντά στην Αδριανούπολη.¹⁶

Προκειμένου όμως να μην χάσει το Βυζάντιο όλες τις κτήσεις του στην περιοχή ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης (1254-1258) αποφάσισε να εκστρατεύσει εναντίον των Βουλγάρων. Κατόρθωσε έτσι να ανακαταλάβει τα φρούρια της Αχριδού (τὰ ἐν Ἀχριδῶ φρούρια), όπως επίσης την Περισιτίτζα, τη Στενήμαχο και τον Κρυτζιμό.¹⁷

Ωστόσο ο αυτοκράτορας δεν κατόρθωσε να επανακτήσει την Πάτμο, ένα μικρό φρούριο της Αχριδού (ἐν τοῖς βουνοῖς κειμένου τῆς Ἀχριδοῦ), το

14. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 43 [I 72, 9-73, 1 Heisenberg]: κατὰ δὲ τὸ μέσον τοῦ ποταμοῦ γενομένου τοῦ βασιλέως (sc. του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη) ... μῆνυμα διακεκόμισται σεσημασμένον γραφῆ σταλείση παρὰ τοῦ τῆν δημόσιον τῆς Ἀχριδῶ (correxit Kyriakides: Ἀχριδῶν ed.) κρατοῦντος ἀρχῆν, ὡς ὁ Καλιμᾶνος ὁ τῶν Βουλγάρων ἄρχων τὸν βίον ἐξεμέτησεν. Πρβ. και σημ. 19.

15. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 54 [I 108, 2-6 Heisenberg]. Την πληροφορία αυτή του Ακροπολίτη, ότι δηλ. οι κάτοικοι των περιοχών αυτών ήταν Βούλγαροι, την θεωρεί ο Στ. Κυριακίδης ως «υπερβολική και επιπόλαιη», βλ. *Τα βόρεια εθνολογικά όρια του Ελληνισμού* [Εθνική Βιβλιοθήκη. Δημοσιεύματα της ΕΜΣ, αρ. 2], Θεσσαλονίκη 1946, σ. 44.

16. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 54 [I 108,15-20 Heisenberg]: κατεσχέθη μὲν οὖν ἐκ τοῦ παραντίκα Στενήμαχος, Περισιτίτζα Κρυτζιμός Τζέπαινα και τὰ ἐν τῇ Ἀχριδῶ (correxit Kyriakides: Ἀχριδῶν ed.) ξύμπαντα πλὴν Μνειάκου· τοῦτο γὰρ και μόνον ὑπὸ Ῥωμαίων πεφύλακται. Οὔστρα δὲ και Περπεράκιον και Κρυβούς και τὸ παρακειμένον τῆ τοῦ Ἀδριανοῦ και κεκλημένον Εφραΐμ τοῖς Βουλγάρους κεχείρωνται.

17. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 57 [I 113, 10-24 Heisenberg]: Ἐκεῖθεν (sc. από την Αδριανούπολη) γοῦν ἐπιλεξάμενος (sc. ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης) ἀξιόλογον στρατεύμα περὶ τὰ ἐν Ἀχριδῶ (correxit: Ἀχριδῶν ed.) φρούρια ἐπεπόμφει τὰ πρὸ μικροῦ τοῖς Βουλγάρους κεχειρωμένα, εἴ πως και αὐθις τῆ τῶν Ῥωμαίων ὑπαχθεῖεν ἀρχῆ. ἐν αὐτοῖς γοῦν ἀφιγμένοι σὺν τοῖς στρατεύμασιν οἱ τῶν Ῥωμαίων ἡγήτορες μηχανήμασί τε και ἐλεπόλεσι ῥᾶον τῶν φρουρίων περιεγένοντο. ... ἀλλὰ και ὁ βασιλεὺς τὸν περὶ αὐτὸν συναθροίσας στρατὸν περὶ τὰ ἐν Ῥοδόπῃ ἄστη κεχώρηκε, και εἶλε μὲν Περισιτίτζαν τοῖς μηχανήμασι και μετ' αὐτὴν τὸν Στενήμαχον και ἐπὶ τούτοις τὸν Κρυτζιμόν, ὀχυρώτατα ταῦτα πάντα και εἰς πρόσωπον κείμενα τοῦ τῆς Ῥοδόπης ὄρους και τὰ ὀπίσω πάντα φυλάττοντα.

οποίο κυρίευσε όμως ο Αλέξιος Δούκας Φιλανθρωπηνός,¹⁸ καθώς και την Τζέπαινα, παρά τις προσπάθειές του να επιστρέψει η πόλη αυτή στο βυζαντινό κράτος¹⁹ (παραχώρηση που συμφωνήθηκε λίγο αργότερα στην ειρήνη της Ρηγίνης το 1256²⁰).

Παρόμοιες, σχεδόν αυτολεξεί, με του Νικήτα Χωνιάτη και του Γεωργίου Ακροπολίτη είναι οι πληροφορίες που προέρχονται από την *Σύνοψιν Χρονικήν* του Θεοδώρου Σκουταριώτη (13ος αι.), ο οποίος για τα γεγονότα μετά το 1118 αντλεί από τα έργα των δύο ιστορικών που μνημονεύθηκαν προηγουμένως.²¹

Ο Εφραίμ Αίνιος (14ος αι.) στο έμμετρο χρονικό του αντιγράφει, σχεδόν κατά λέξη, τον Γεώργιο Ακροπολίτη για τα γεγονότα από το 1204 έως το 1261. Για την Αχριδό κάνει λόγο δύο φορές, την πρώτη όταν εκθέτει τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του Θεοδώρου Δούκα Αγγέλου Κομνηνού στην περιοχή, σημειώνοντας ότι αυτός είχε υπό την κυριαρχία του ολόκληρη τη Μακεδονία και τη Θράκη *ἄνευ Ῥοδόπης Ἀχριδοῦ καὶ Μελενίκου*,²² και τη δεύτερη όταν μας πληροφορεί ότι ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης κατέλαβε όλα τα φρούρια στην Αχριδό (*Ἀχριδοῦ πάντα τόπον*) και άλλες πόλεις.²³

Σε *Πρακτικόν* που συντάξαν το 1318 ύστερα από αυτοκρατορική εντολή οι απογραφείς του θέματος Θεσσαλονίκης σεβαστός Κωνστα-

18. Για τον Αλέξιο Δούκα Φιλανθρωπηνό βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», σ. 489· C. Asdracha, «Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle: Prosopographie», *REB* 31 (1973) 279, και *PLP*, Fasc. 12, αρ. 29751, σ. 91, λ. «Φιλανθρωπηνός, Αλέξιος Δούκας».

19. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 59 [I 119, 9-19 Heisenberg]: *Καὶ ἐπεὶ μὴδὲν ἐναπολείπειτο τῶν παρὰ τῶν Βουλγάρων κατασχεθέντων φρουρίων καὶ ἄσπεων – πάντα γὰρ ὁ βασιλεὺς ἐχειρώσατο – πλὴν δυοῖν, ἐνὸς μὲν φρουρίου πάνυ μικροτάτου ἐν τοῖς βουνοῖς κειμένου τῆς Ἀχριδοῦ καὶ καλουμένου Πάτμου, ὃ καὶ εὐχερῶς πάνυ ὁ Φιλανθρωπηνός Ἀλέξιος εἶλεν ὁ Δούκας, καταλειφθεὶς πρὸς τοῦ βασιλέως εἰς φυλακὴν τῶν ἐν Ἀχριδῶ, καὶ ἄσπεος ἄλλου Τζεπαίνης ὀνομαζομένου, λίαν τυγχάνοντος ὀχυροῦ καὶ περὶ τὴν ξυμβολὴν τελούντος τῶν δύο μεγίστων ὁρῶν, τοῦ τε Αἴμου καὶ τῆς Ῥοδόπης, καθ' ὧν μέσον ὁ Ἐβρος ῥεῖ ποταμός. Βλ. και την επόμενη σημ.*

20. Βλ. Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονική συγγραφή* 62 [I 126, 29-127, 23 Heisenberg].

21. Βλ. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις χρονική* [σ. 393, 15-17 Σάθας]· [σ. 472, 13-19 Σάθας]· [σσ. 512, 31-513, 4 Σάθας]· [σ. 515, 16-23 Σάθας], και [σσ. 518, 29-519, 6 Σάθας].

22. Βλ. Εφραίμ Αίνιος, *Χρονική Ιστορία* [σ. 285, 8051-8056 Lampsides]: *ἐπεὶ δὲ Θεόδωρος Ἀγγέλων γένους σχεδὸν κατήρχε Μακεδονίας ὅλης τῆς γείτονος Θράκης τε σὺν τοῖς ἐν κύκλῳ, ἄνευ Ῥοδόπης, Ἀχριδοῦ, Μελενίκου (τούτων γὰρ ἤρχε Σθλάβος ὀνομασμένος, οὗ τὰ κατ' αὐτὸν ἐξερεῖ τάχα λόγος).*

23. Βλ. Εφραίμ Αίνιος, *Χρονική Ιστορία* [σ. 317, 8987-8993 Lampsides]: *εἴτ' ἐκστρατεύει (sc. ο Θεόδωρος Β' Λάσκαρης) πρὸς τὰ Ῥοδόπης μέρη κατὰ Μιχαὴλ Βουλγάρων ἀρχηγέτου σὺν στρατιᾷ κατ' Ἐβρον ἐσκηνημένου· ὃς εἶλε Στενίμαχον, Τζέπαιναν, Οὔστραν, Κρυβούς, Περπεράκιον καὶ Περισιτίτζαν, Ἐφραίμ, Κρυτζιμόν, Ἀχριδοῦ πάντα τόπον, ὑπήκοα φρούρια τῇ Ῥωμαϊδί.*

ντίνος ο Κουναλής, σεβαστός Δημήτριος ο Κοντένος και Λέων ο Καλόγνωμος για τη Μονή Εσφιγμένου, στο κατεπανίκιο της Ερμηλείας²⁴ καταγράφεται το μετόχιον της Θεοτόκου τ(ῆς) ἐπονομαζομένης Ἀχριδηνῆς.²⁵

Το ίδιο μετόχι, χαρακτηριζόμενο όμως ως ἀγρίδιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τ(ῆς) ὑπεράγνου Θεοτόκου τῆς Ἀχριδινῆς, καταγράφεται και στον χρυσόβουλλο λόγο του Στέφανου Δουσάν του έτους 1346, ο οποίος απολύθηκε ύστερα από αίτηση των μοναχών της Μονής Εσφιγμένου και με τον οποίο επικυρώνονται παλαιότερα χρυσόβουλλα και προστάγματα που αφορούσαν κτήματα και μετόχια της μονής αυτής.²⁶

Η τελευταία χρονικά μνεία της Αχριδίου εντοπίζεται στον ιστορικό του 15ου αι. Δούκα, στην ενότητα του έργου του όπου γίνεται λόγος για την τοποθέτηση από τον Μουσουλμάν του Τζινεήτ ως επάρχου της Αχριδίου (έν τοῖς μέρεσι τῶν Ἀχριδῶν) κατά το διάστημα 1406-1411.²⁷

24. Για το κατεπανίκιο αυτό, στο οποίο περιλαμβάνόταν και το σημερινό χωριό Ορμούλια, βλ. Γ. Ι. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας. Συμβολή εις την διοικητικήν ιστορίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την Φραγκοκρατίαν χρόνους* [Μακεδονικά, Παράρτ. 1], Θεσσαλονίκη 1954, σσ. 14-15 και 75-76.

25. Βλ. J. Lefort (εκδ.), *Actes d'Esphigménou* [Archives de l'Athos VI], Παρίσι 1973, σσ. 99-109, αρ. 14, 223-224: *Καὶ ἐν τῷ κατεπανοικίῳ Ἐρμηλει(ῶν) μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμ(εν)ον τῆς πανοπεράγνου δεσποίν(ης) ἡμ(ῶν) Θεομήτ(ο)ρ(ος) τ(ῆς) ἐπονομαζομένης Ἀχριδηνῆς ἔχ(ει) ἀμπ(ε)λλιον ιδιόκτητ(ον) μοδ(ίω)ν γ' ἐν ᾧ (καὶ) δένδρ(α) ὀπωροφ(ό)ρα.*

26. Βλ. St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država Srednjega veka*, Βελιγράδι 1912, σ. 536, και Lefort (εκδ.), *Actes d'Esphigménou*, σσ. 139-143, αρ. 22, 16-17: *εἰς τὰς Ἐρμηλείας ἀγρίδιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τ(ῆς) ὑπεράγνου Θεοτόκου τῆς Ἀχριδινῆς μεθ' ᾧν κέκτηται ἀμπελίων και τ(ῆς) γ(ῆς).* Ο χαρακτηρισμός της Θεοτόκου ως Ἀχριδηνῆς [-δινῆς] (επειδή η έκδοση των δύο παραπάνω εγγράφων είναι διπλωματική, μνημονεύω το σχολιαζόμενο επίθετο με τη διαφορετική ορθογραφία που εντοπίζεται στα δύο αυτά έγγραφα) στο Πρακτικό του 1318 καθώς και στο χρυσόβουλλο του Στέφανου Δουσάν δεν σχολιάζεται από τον εκδότη· στο μόνο σχετικό σχόλιο που κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί εκφράζεται η άποψη ότι η Θεοτόκος η Αχριδινή σχετίζεται με τη θρακική Αχριδό· βλ. L. Taseva, *Balgarska toronimija ot grăcki i srăbski srednovekovni dokumenti*, Σόφια 1998, σ. 148, όπου, ενώ είναι σαφές ότι κάνει λόγο για την εξεταζόμενη θρακική περιοχή, την καταγράφει ως Αχρίδα (Achrida). Η μορφή Achrida για την θρακική Αχριδό συναντάται επίσης στην *Istoriija na Bălgarija*, τ. 3, σσ. 268 και 350 (χάρτης) και στην Kr. Gagova, *Trakija prez bălgarskoto srednovekovie. Istoricheska geografija*, Σόφια 2002, σ. 172.

27. Βλ. Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία* 19, 2-3 [σ. 123, 22-28 Grecu]: *Καὶ οὐ μόνον ἦν ἐν τούτοις, ἀλλὰ και Τούρκους ἀθροίσας ἐκ τῶν τοῦ Ἰστρου μερῶν, παρ' αὐτῶν πάσης Θράκης και Θεταλίας και Ἰλλυρικοῦ ἡγεμῶν ἀνηγορεύετο. ὁ δὲ Μουσουλμάν τὸν Τζινεήτ πρὸς τὰ μέρη τῆς Βουλγαρίας ἐν τοῖς μέρεσι τῶν Ἀχριδῶν ἔπαρχον καταστήσας, ἔπεμψεν· αὐτὸς δὲ ἐν Ἀδριανουπόλει τὴν πορείαν ἐποίει, και εἰσελθὼν ἐντὸς τῆς πόλεως, ἅπαντες αὐτὸν ὡς εὐεργέτην και δοτήρα πάντων καλῶν ἀνηγόρευον. Ὑπέρ του ότι ἐδῶ πρόκειται για τη θρακική Αχριδό συνηγορεῖ η διαπίστωση ότι τα εξιστορούμενα γεγονότα διαδραματίζονται στη Θράκη και όχι πολύ δυτικότερα. Την άποψη αυτή ασπάζεται ο D. Balfour, *Politico-historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*. *Critical Greek Text with Introduction and Commentary* [Wiener Byzantinische Studien 13], Βιέννη 1979, σ. 129 σημ. 99 και σ. 134 σημ. 107, ενώ ο συντάκτης του λήμματος «Τζινεήτ» στο PLP θεωρεῖ ότι πρόκειται για την Αχρίδα, επικαλούμενος το επιχείρημα ότι η γενική*

Στο σημείο αυτό και πριν εκτεθούν οι απόψεις των νεότερων μελετητών για τον εντοπισμό της εξεταζόμενης επαρχίας (θέματος) πρέπει να σημειωθούν κάποιες σκέψεις σχετικά με το ουσιαστικό που αποτελεί την ονομασία της, αφού οι μαρτυρίες των πηγών (Πρακτικά Συνόδου του 879, Άννα Κομνηνή, Τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού, μολυβδόβουλλα (10ος-12ος αι.), Νικήτας Χωνιάτης, χρυσόβουλλο Αλεξίου Γ' Κομνηνού, Γεώργιος Ακροπολίτης, Θεόδωρος Σκουταριώτης, Εφραίμ Αίνιος, Πρακτικό του 1318, χρυσόβουλλο του Στέφανου Δουσάν, Δούκας) δεν μας παρέχουν επαρκή στοιχεία, ώστε να σχηματίσουμε σαφή γνώμη για την κλίση (ή τις κλίσεις) του.

(α) ἡ Ἀχριδός, -οῦ. Η δευτερόκλιτη ονομαστική μαρτυρείται δύο φορές (Ακροπολίτης, Θεόδωρος Σκουταριώτης),²⁸ ενώ η γενική Ἀχριδοῦ, που μαρτυρείται δεκατρείς φορές (σφραγίδες τεσσάρων επισκόπων [Θωμά, Θεόδωρου, Ευσταθίου και Κωνσταντίνου], Χωνιάτης, Ακροπολίτης, Εφραίμ, Θεόδωρος Σκουταριώτης), και η δοτική Ἀχριδῶ, που εντοπίζεται σε επτά χωρία (Πακουριανός, Ακροπολίτης, Θεόδωρος Σκουταριώτης), συνηγορούν υπέρ της αποδοχής του δευτερόκλιτου ονόματος Ἀχριδός, ἡ.²⁹

(β) ἡ Ἀχριδῶ, -οῦς ἢ Ἀχριδῶς, -οῦς ἢ -ῶ. Οι δύο αυτοί τύποι της ονομασίας της εν λόγω θρακικής επαρχίας επιβάλλεται να συνεξεταστούν, επειδή οι προτάσεις των μελετητών υπέρ της μίας ἢ της άλλης βασιζονται στα ίδια ακριβώς χωρία. Καταρχήν πρέπει να επισημανθεί ότι η ονομαστική Ἀχριδῶ, ἡ, ἢ Ἀχριδῶς, ἡ, δεν μαρτυρείται από καμία γνωστή πηγή. Και από τα δύο αυτά ουσιαστικά είναι δυνατόν να προέρχονται η δοτική Ἀχριδῶ (Πακουριανός, Ακροπολίτης, Θεόδωρος Σκουταριώτης) και η αιτιατική (τήν) Ἀχριδῶ (Άννα Κομνηνή).³⁰

²⁸ Ἀχριδῶν δεν μαρτυρείται για την Αχριδό· βλ. PLP, Fasz. 11, αρ. 27977, σσ. 226-227, λ. «Τζινεήτ» (όπου ο Τζινεήτ καταγράφεται ως διοικητής Αχριδας την περίοδο 1406-1411). Σίγουρα όμως ο ισχυρισμός αυτός δεν αποτελεί σοβαρό επιχείρημα για την ταύτιση που προκρίνει.

²⁸ Ωστόσο ο Th. L. Fr. Tafel, *De via militari Romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur, dissertatio geographica*, Τυβίγγη 1842, σ. 47, παραθέτοντας το σχετικό χωρίο του Ακροπολίτη έχει την ονομαστική Ἀχριδῶς (όχι -δός)· δυστυχώς ο Tafel δεν σημειώνει την έκδοση που έχει υπ' όψιν (ή αν υιοθετεί κάποια διορθωτική πρόταση).

²⁹ Ο Κυριακίδης, παρόλο που δέχεται ότι η μορφή του ονόματος αυτού είναι Ἀχριδῶς, ἡ (βλ. «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 312 σημ. 2, στον τίτλο σχετικού άρθρου του (βλ. σημ. 5) χρησιμοποιεί τη μορφή Ἀχριδῶ, ἡ (στο κυρίως άρθρο του χρησιμοποιεί εναλλακτικά τις ονομασίες Ἀχριδῶ και Ἀχριδός).

³⁰ Οι τύποι Ἀχριδῶ, -οῦς και Ἀχριδῶς, -οῦς ἢ Ἀχριδῶς, -ῶ, παραπέμπουν στο αρχαίο κλιτικό σύστημα· το ουσ. Ἀχριδῶ, -οῦς, ἡ, κλίνεται κατά τα φωνηεντόληκτα ακατάληκτα θηλυκά της τρίτης κλίσης (όπως το ἡχώ, -οῦς), βλ. Μ. Οικονόμου, *Γραμματική της αρχαίας Ελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1971 (ανατύπ.: 1996), σ. 58· το Ἀχριδῶς, -οῦς, ἡ, κλίνεται κατά τα σιγμόληκτα ακατάληκτα επίσης της τρίτης κλίσης (όπως το αἰδῶς, αἰδοῦς), βλ. Οικο-

Σημειώνω ακόμη ότι το *Archridij* (γενική) της φράσης *Prouincia Phylipuleos, Veroyis, Moras et Archridij* άλλοι μελετητές το αποδίδουν ως γεν. «Ἀχριδῶς» (Κυριακίδης),³¹ άλλοι ως «Ἀχριδοῦ»· επισημαίνω ακόμη ότι η γενική *Archridij* θυμίζει, τουλάχιστον ηχητικά τη γενική Ἀχριδῆς στην υπογραφή του επισκόπου Γαβριήλ. Τέλος η γενική πληθυντικού Ἀχριδῶν (Δούκας) δυνητικά είναι πιθανόν να προέρχεται και από τους τρεις τύπους της εξεταζόμενης ονομασίας (Ἀχριδός, Ἀχριδῶ, Ἀχριδῶς, ἦ).³²

Όσον αφορά το ζήτημα του γεωγραφικού εντοπισμού της Αχριδῆς πρέπει να σημειωθεί ότι αυτό απασχόλησε αρκετούς μελετητές, οι οποίοι στηριζόμενοι στις μαρτυρίες των πηγών διατύπωσαν ποικίλες απόψεις.

Ο Th. L. Fr. Tafel σχολιάζοντας την έκφραση της Ἄννας Κομνηνῆς τῶν *περὶ τὴν Ἀχριδῶ οἰκούντων Τούρκων*³³ θεωρεῖ ὅτι πρόκειται για Τούρκους τῆς περιοχῆς τῆς Αχριδᾶς· ὁ Tafel ὅμως ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴν ἀκόλουθη μορφή του κειμένου: *τῶν περὶ τὴν Ἀχριδῶν οἰκούντων Τούρκων*, ἐνῶ, γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ δυσκολία τῆς ὑπαρξῆς στὴ φράση αὐτὴ τῆς αἰτ. *τὴν*, θεωρεῖ ὅτι μετὰ τὴ γεν. Ἀχριδῶν πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ἡ αἰτ. *πόλιν*, δηλ. «*περὶ τὴν Ἀχριδῶν* (δηλ. πόλιν)». ³⁴ Ὅσον ἀφορᾶ τὴ θρακικὴ Αχριδῶ πιστεύει ὅτι αὐτὸ εἶναι τὸ μεσαιωνικὸ βουλγαρικὸ ὄνομα τῆς Ροδόπης (Ἀχριδῶς).³⁵

Ὁ G. L. Fr. Tafel καὶ ὁ G. M. Thomas, ὅταν κάνουν λόγο γιὰ τὸ τετραμερὲς θέμα Φιλιππούπολης, Βερόης, Μόρρας καὶ Αχριδῆς, σημειώ-

νόμου, αὐτ., σσ. 72-73, ἐνῶ τὸ Ἀχριδῶς, ὦ, ἦ, κλίνεται κατὰ τὰ αἰτιακὰ τῆς δευτέρας κλίσης (ὅπως τὰ λεῶς, -ῶ, ὄ, καὶ ἄλω, -ῶ, ἦ, βλ. Οἰκονόμου, αὐτ., σ. 51. Βλ. καὶ τὴ σὺμ. 32, ὅπου ὁ Schramm, προφανῶς ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ, δικαιολογημένα φυσικὰ, νὰ προκρίνει μιὰ ἀπὸ τὶς μορφές τοῦ ὀνόματος γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος, μνημονεῖ τρεῖς τύπους: Ἀχριδῶ, Ἀχριδῶς καὶ Ἀχριδῶς.

31. Αὐτὴ ἡ γενικὴ ἐνικὴ τὴν ὁποία χρησιμοποιοῖ ὁ Κυριακίδης, στὸ σχετικὸ δημοσίευσμά του, δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ καμιά βυζαντινὴ ἢ μεταγενέστερη πηγή.

32. Γιὰ τοὺς τύπους τοῦ ὀνόματος Ἀχριδῶς (Ἀχριδῶ, -ός, -ῶς) βλ. G. Schramm, *Eroberer und Eingesessene. Geographische Lehmnamen als Zeugen der Geschichte Südosteuropas im ersten Jahrtausend n. Chr.*, Στουτγάρδη 1981, σσ. 187-188, §23.2.1-2 (Ἀχριδῶ, Ἀχριδῶς), 188, §23.2.3-4 (Ἀχριδῶς)· πρβ. καὶ Ph. Malingoudis, *ByzSl* 44 (1983) 228 (βιβλιοκρισία τοῦ ἀνωτέρω βιβλίου). Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματος Ἀχριδῶς δὲν ἔχει μέχρι σήμερα διευκρινισθεῖ. Ὁ C. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe. Eine historisch-geographische Studie*, Πράγα 1877 (φωτοτυπ. ἀνατύπ. Ἀμστερνταμ 1967), σ. 98, καὶ *Pätuvanija vo Bǎlgarija*, Σόφια 1974, σ. 452, παρατηρεῖ ὅτι «ἡ Αχριδῶ (Achrida) θυμίζει τὸ βουλγαρικὸ chrid (βράχος)».

33. Βλ. παραπάνω, σ. 154.

34. Βλ. Th. Tafel, *De Thessalonica*, σσ. 77-78. Πρέπει ὅμως νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ ὅτι οἱ Kambylis – Reinsch, τελευταῖοι ἐκδότες τῆς Ἀλεξιάδος, στὸ κριτικὸ ὑπόμνημά τους δὲν σημειώνουν καμιά διαφορετικὴ γραφή (οὔτε ὡς παραδεδομένη ἀπὸ χφ./χφφ. οὔτε ὡς διορθωτικὴ πρόταση) γιὰ τὸ Ἀχριδῶ τοῦ κειμένου.

35. Βλ. Th. Tafel, *De via militari Romanorum Egnatia*, σ. 47.

νουν ότι κατά βυζαντινή εποχή υπάρχουν δύο περιοχές με το όνομα Αχρίς, η μία στη λίμνη Λυχνίτιδα και η άλλη (Αχριδώ ή Αχριδώς) στη Ροδόπη ή στον Αίμο, η οποία πρέπει να αναζητηθεί στις πηγές του Έβρου.³⁶

Ο C. Jireček, αφού καταστήσει σαφές εξαρχής ότι κατά την άποψή του τα ονόματα Αχριδώ και Μόρα (Μόρρα)³⁷ δηλώνουν την ίδια επαρχία σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, την τοποθετεί στην κοιλάδα του μέσου και κάτω Άρδα.³⁸

Ο Στ. Δραγούμης προβάλλει τον εσφαλμένο ισχυρισμό ότι η Αχριδός ταυτίζεται με τη Ρίλα, και ότι το όνομα Ρίλα αποτελεί παραφθορά του ονόματος της Αχριδούς.³⁹

Κατά τον I. Dujčev τον 13ο αι. ένα τμήμα της Ροδόπης ή και ολόκληρη η περιοχή ονομαζόταν Αχριδός. Την ονομασία αυτή μπορεί να την ανιχνεύσει κάποιος στο όνομα Ahâr-Celebi που δηλώνει την περιοχή των πηγών και του άνω ρου του Άρδα.⁴⁰

Ο Ν. Βέης αντίθετα πιστεύει ότι υπήρχε και θρακική πόλη με το όνομα Αχρίς, όπως δηλαδή και η ομώνυμη (μακεδονική) πόλη.⁴¹

Ο V. Laurent, ο οποίος εξέδωσε το μολυβδόβουλλο του 11ου/12ου αι, στο οποίο μνημονεύεται ο επίσκοπος Κωνσταντίνος, αρχικά εξέφρασε τις αμφιβολίες του για τη διατύπωση *ἐπισκόπῳ Ἀχρι(δ)οῦ* και θεώρησε απαραίτητο έναν επανέλεγχο στο πρωτότυπο κείμενο. Διατύπωσε την υπόθεση μήπως το Ἀχρι(δ)οῦ θα έπρεπε να αντικατασταθεί από το Ἀκρα(σ)οῦ,⁴² επειδή κατά τη γνώμη του, αν το Ἀχριδοῦ ήταν σωστό,

36. Βλ. G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, σ. 269 σημ. 8.

37. Στις πηγές το όνομα Μόρρα ορθογραφείται συνήθως με δύο ρ, ενώ κάποιες φορές εντοπίζεται και με ένα. Η ίδια *variatio* του ονόματος διαπιστώνεται και στα δημοσιεύματα των νεότερων μελετητών (η αιτία αυτής της ορθογραφικής διαφοροποίησης δεν κατέστη δυνατόν να διευκρινιστεί). Γι' αυτόν τον λόγο επισημαίνω ότι, σχολιάζοντας τις σχετικές απόψεις τους, μνημονεύω το εξεταζόμενο τοπωνύμιο με τη μορφή που καταγράφεται στα μελετήματά τους.

38. Βλ. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, σ. 97, και ο ίδιος, *Pätuvaniija po Bălgarija*, σσ. 452-453.

39. Βλ. Στ. Δραγούμης, «Επανόρθωσις του διαγράμματος της πρώτης εκ Νικαίας στρατειάς του Έλληνος αυτοκράτορος Θεοδώρου του Β'», *Βυζαντις* 2 (1911-1912) 202-203.

40. Βλ. I. Dujčev, «Un metropolita di Morahridos nel sec. XIV», *OChrP* 3 (1937) 274.

41. Βλ. Ν. Βέης, «Αχρίς» (2), *Ελευθερουδάκη Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 2, Αθήναι 3^{χ.χ.}, σ. 768.

42. Με την ονομασία Ἀκρα(σ)ός είναι γνωστές δύο επισκοπές· η μία βρισκόταν στη Λυδία και ήταν υποκείμενη στη μητρόπολη Σάρδεων, βλ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin I], Παρίσι 1981: Τακτικό 1¹⁵⁸ [σ. 208], Τακτικό 2¹⁷⁸ [σ. 220], Τακτικό 3²¹⁴ [σ. 235], κ.ά.· τελευταία μνεία της εντοπίζεται στο Τακτικό 13¹¹⁴ [σ. 356], το οποίο χρονολογείται στον 12ο αι. Η δεύτερη Ἀκρα(σ)ός βρισκόταν στη Λυκία και ήταν επισκοπή της μητροπόλεως Μύρων, βλ. Τακτικό

τότε θα επρόκειτο για επισκοπικό τίτλο μη ανταποκρινόμενο στην πραγματικότητα, αφού ως γνωστόν η Αχρίδα είχε αρχιεπίσκοπο από το 1018 (έτσι από την αμφισβήτησή του αυτή διαφαίνεται σαφώς ότι καταρχήν συνέδεσε εσφαλμένα τον τίτλο Ἀχριδοῦ με την Αχρίδα).⁴³ Σε νεότερο δημοσίευσμά του όμως, μερικά χρόνια αργότερα, δέχεται ότι η σφραγίδα ανήκε πράγματι σε επίσκοπο της θρακικής περιοχής της Αχριδού. Η ακριβής θέση της Αχριδού κατά τον Laurent δεν έχει εντοπιστεί, ωστόσο τοποθετείται γενικότερα στη Ροδόπη, νοτιοδυτικά της Στενημάχου.⁴⁴

Ο Στ. Κυριακίδης αρχικά υποθέτει ότι η Αχριδὴ βρισκόταν βόρεια της Χριστούπολης και της Ξάνθειας και περιελάμβανε πιθανόν και την ορεινή περιοχή γύρω από τον Νέστο. Ακόμη εκτεινόταν νότια της περιοχής της Στενημάχου και της Τζεπαίνης, και ακριβέστερα μεταξύ Μελενίκου και Τζεπαίνης.⁴⁵ Στην περιοχή της Αχριδού πιστεύει ότι συγχωνεύθηκαν προφανώς και τα Σμόλενα, που βρίσκονταν βορειοδυτικά της Ξάνθειας,⁴⁶ και ταυτίζει την Αχριδὴ με την περιοχή της Μερόπης. Μάλιστα διερωτάται για ποιον λόγο ο Καντακουζηνός μνημονεύει την Αχριδὴ ως Μερόπη.⁴⁷

Ο Δ. Ζακυθηνός θεωρεί ότι η Αχριδὴ βρισκόταν νοτιότερα της Μόρας στο ορεινό συγκρότημα της Ροδόπης, πιθανότατα μεταξύ Μελενίκου και Τζεπαίνης.⁴⁸

Ο Ρ. Deliradev ταυτίζει την περιοχή Sultan-eri με την παλαιά Αχριδὴ ή Μόρα, η οποία, κατ' αυτόν, εκτεινόταν από το Zlatograd μέχρι το

¹²⁶² Darrouzès [σ. 209], Τακτικό ²³²⁴ Darrouzès [σ. 224], Τακτικό ³³⁷⁴ Darrouzès [σ. 238] και της επισκοπής αυτής η τελευταία μνεία εντοπίζεται στο Τακτικό ¹³²⁷⁰ Darrouzès [σ. 358].

43. Βλ. V. Laurent, «Bulletin de sigillographie byzantine», *Byzantion* 5/1-2 (1929-1930) 616-618.

44. Βλ. V. Laurent, «Ο Βαρδαριωτῶν ἦτοι Τούρκων Perses, Turcs asiatiques ou Turcs hongrois?», στο: *Sbornik v pamet na Prof. Petār Nikov* [Izvestija na bălgarskoto istoričesko družestvo 16-18], Σόφια 1940, σσ. 285, 288, και ο ίδιος, *Le Corpus des Sceaux de l'Empire byzantin*, τ. 5: *L'Église*, μ. 1: *L'Église de Constantinople. A. La Hiérarchie*, Παρίσι 1963, σσ. 522-523. Βλ. και παρακάτω σ. 185.

45. Βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 319 και 448.

46. Βλ. ό.π., 450. Για μια ανασκόπηση του προβλήματος που σχετίζεται με τον εντοπισμό των Σμολε(αί)νων βλ. Ευ. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, «Πού βρίσκονταν οι Σμολιάνοι», στο: *ΙΑ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1990). Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 33-45.

47. Βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 450, και ο ίδιος, «Βυζαντινά Μελέται VII. Ο Μομτσίλος και το κράτος του», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) [= 1953] 335 σημ. 2.

48. Βλ. Δ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ κράτει», *ΕΕΒΣ* 18 (1948) 61.

Momčilgrad και συνόρευε με τις ακόλουθες περιοχές της Ροδόπης: Džebel, Kărdžali, Rupčos, Ahăr-čelebi και Dagardi.⁴⁹

Στην *Ιστορία του Βουλγαρικού κράτους κατά τους μέσους χρόνους* ο V. Zlatarski ορίζει ως Αχριδό την περιοχή της Ροδόπης στον μέσο και κάτω Άρδα, την περιοχή του σημερινού Kărdžali και τμήμα του Sultaneri (Mostanli). Έτσι υποστηρίζει ότι η Αχριδός έφτανε στα βόρεια μέχρι τη Στενήμαχο, στα ανατολικά μέχρι το Ορμένιο και κοντά στην Αδριανούπολη, ενώ στα νοτιοανατολικά μέχρι τα περίχωρα του Διδυμοτείχου. Ακόμη θεωρεί ότι το σημερινό Τοπολονο ανήκε στην Αχριδό.⁵⁰

Ο E. Honigmann ταυτίζει την Αχριδώ με το βόρειο τμήμα της οροσειράς της Ροδόπης, δηλ. την περιοχή της Πετριτζού.⁵¹

Στο σύγγραμμα *Iz minaloto na Bălgarite Mochamedani v Rodopite* σημειώνεται ότι η Αχριδός βρισκόταν στον μέσο και κάτω Άρδα και επίσης ότι η ονομασία αυτή χαρακτηριζε είτε ολόκληρη τη Ροδόπη είτε ένα μέρος της. Κατά το ίδιο έργο το όνομα Μόρα που εμφανίζεται στις πηγές τον 14ο αι. είναι ταυτόσημο με το Αχριδός.⁵²

Ο D. Cončev θεωρεί ότι η Αχριδός αποτελούσε κατά τον 10ο και 11ο αι. ονομασία περιοχής της Ροδόπης στην κοιλάδα του μέσου και κάτω Άρδα και αντιστοιχούσε στην αρχαία Charpesos (Αρπησός).⁵³

Κατά την Αι. Ασδραχά (C. Asdracha) μεταξύ του 11ου και 13ου αι. Αχριδός (Achridôs) ονομαζόταν η ορεινή περιοχή της Ροδόπης στον μέσο και κάτω ρου του Άρδα, νοτιοανατολικά της Στενήμαχου, δυτικά της Αδριανούπολης, και βορειοδυτικά του Διδυμοτείχου, βόρεια της ακτής του Αιγαίου και ανατολικά της Μερόπης. Στα τέλη όμως του 13ου αι. το όνομα Αχριδός εξαφανίζεται και στη θέση του εμφανίζεται αυτό της Μόρρας. Έτσι δεν υφίσταται πλέον θέμα Αχριδούς (-ώ), αλλά θέμα Μόρρας.⁵⁴

Ο Π. Α. Γεωργαντζής θεωρεί ότι η Αχριδώ αντιστοιχεί στην περιοχή

49. Βλ. P. Deliradev, *Prinos kăm istoričeskata geografija na Trakija*, τ. 2, Σόφια 1953, σ. 4. Κατά τον μελετητή αυτόν στην περιοχή της Αχριδίου οι Βυζαντινοί εγκατέστησαν ήδη τον 10ο-11ο αι. Σελτζούκους Τούρκους με σκοπό τη διάσπαση του σλαβικού πληθυσμού, ενώ ύστερα από την άρροδο δύο ή τριών αιώνων στην ίδια περιοχή προστέθηκαν και Οσμανίδες Τούρκοι.

50. Βλ. Zlatarski, *Istoriija na bălgarskata dăržava*, σ. 30 σημ. 1, και σ. 448 σημ. 1.

51. Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, σ. 225 σημ. 3.

52. Βλ. *Iz minaloto na Bălgarite Mochamedani*, σσ. 29-31.

53. Βλ. D. Cončev, «Le château médiéval Ούστρα dans les Rhodopes», *ByzSl* 25 (1964) 254 σημ. 1. Πρβ. Schramm, *Eroberer und Eingesessene*, σ. 201, §23.11.1.

54. Βλ. C. Asdracha, *Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle*, 276· η ίδια, *La région des Rhodopes*, σσ. 10-11 και 258· η ίδια, «Les Rhodopes au XIVe siècle histoire administrative et prosopographie», *REB* 34 (1976) 184.

του Αχή Τζελεμπή ή Τζεμπελίων ή Αχριάν.⁵⁵

Ο Ι. Ε. Αναστασίου, κάνοντας λόγο για την ομώνυμη επισκοπή, δέχεται ότι η Αχριδός βρισκόταν νοτιοδυτικά της Στενημάχου.⁵⁶

Κατά τον P. Soustal η Αχριδός περιλαμβάνει την περιοχή του μέσου και κάτω Άρδα και γενικότερα την οροσειρά της Ροδόπης. Τον 14ο αι. το όνομά της αντικαταστάθηκε με εκείνο της Μόρρας.⁵⁷

H L. Taseva την τοποθετεί γύρω από τον μέσο και κάτω Άρδα.⁵⁸

Ο Ν. Ονčarov και η D. Chadžieva ουσιαστικά υιοθετούν την άποψη του V. Zlatarski και της Αι. Ασδραχά σχετικά με τη θέση της Αχριδού. Σημειώνουν, λοιπόν, ότι η Αχριδός εκτεινόταν προς βορρά ως την περιοχή της Στενημάχου, ανατολικά έως το Černomen (Ορμένιο), στα νοτιοανατολικά μέχρι την περιοχή του Διδυμοτείχου και στα δυτικά μέχρι τη Μερόπη κοντά στη σημερινή πόλη Smoljan, ενώ κατά την τουρκοκρατία διατήρησε την ίδια εδαφική έκταση υπό το όνομα Sultan Eri.⁵⁹ Ως κέντρο της περιοχής της Αχριδού στις αρχές του 9ου αι. ορίζεται (κατά τον Ονčarov) η πόλη Περπερικόν (Υπερπυράκιον). Από τον 13ο έως και τον 14ο αι. όμως το διοικητικό κέντρο της περιοχής μετατοπίζεται στον Μνείακο.⁶⁰ Όσον αφορά τα ονόματα Αχριδός και Μόρα πιστεύουν ότι αρχικά εμφανίζεται στις πηγές το όνομα Αχριδός, ενώ αργότερα απαντούν και οι δύο ονομασίες που αντιστοιχούν όμως σε δύο ξεχωριστές περιοχές. Κατά τον 13ο αι. εξαφανίζεται εντελώς από τις πηγές το όνομα Μόρα και φαίνεται ότι ολόκληρη η περιοχή ονομάστηκε Αχριδός. Αργότερα κατά τον 14ο αι. συμβαίνει το αντίθετο και συναντάται εκ νέου το όνομα Μόρα. Κατά πάσα πιθανότητα σύμφωνα με τους Ν. Ονčarov και D. Chadžieva τα ονόματα Αχριδός και Μόρα υποδήλωναν τον 13ο και τον 14ο αι. μία και μόνο περιοχή στον μέσο και κάτω ρου του Άρδα.⁶¹

55. Βλ. Π. Α. Γεωργαντζής, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης*, Ξάνθη 1976, σ. 73 σημ. 1· βλ. ακόμη Schramm, *Eroberer und Eingesessene*, σσ. 12, § 3.8 και 188, § 23.2.3.

56. Βλ. Ι. Ε. Αναστασίου, *Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος* [ΕΕΘΣΠΘ, τ. 22, Παράρτ. 25], Θεσσαλονίκη 1979, σ. 72.

57. Βλ. Soustal, *Thrakien*, σσ. 160-161, λ. «Achridos».

58. Βλ. Taseva, *Balgarska toponimija*, σ. 148.

59. Βλ. Ν. Ονčarov – D. Chadžieva, *Srednovekovnijat manastir v gr. Kărdžali - centăr na episkopijata Achridos (XI-XIV v.)* [Razkopki i proučvanija 24], Σόφια 1992, σ. 87.

60. Βλ. Ν. Ονčarov – D. Kodžamanova, *Perperikon i okolnite tvărdini prez srednovekovieto. Krepostnoto stroitelstvo v Iztočnite Rodopi*, Sofija 2003, σσ. 5-6, 8, 27 και 43 (οι σελίδες αυτές βρίσκονται σε κεφάλαια του βιβλίου, συγγραφέας των οποίων είναι ο Ν. Ονčarov). Βλ. ακόμη Ν. Ονčarov – D. Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli ot Perperikon», στο: *Civitas Divino-Humana in honorem annorum LX Georgii Bakalov*, Σόφια 2004, σ. 319.

61. Βλ. Ονčarov – Chadžieva, *Srednovekovnijat manastir v gr. Kărdžali*, σ. 87.

Εξετάζοντας την ιστορική γεωγραφία της Θράκης κατά τον βουλγαρικό Μεσαίωνα η Κr. Gagova σημειώνει ότι το τοπωνύμιο Αχριδός και Αχριδώ εμφανίζεται στις πηγές σχετικά αργά, γύρω στον 13ο με 14ο αι., γεγονός που κατά τη γνώμη της σχετίζεται ίσως με την εδραίωση της εγκατάστασης του βουλγαρικού πληθυσμού σ' αυτήν την περιοχή της Θράκης. Θεωρεί ακόμη ότι η Αχριδός ίσως πρέπει να εντοπιστεί στον μέσο και κάτω ρου του Άρδα, εκεί όπου βρίσκονταν τα φρούρια Στενήμαχος, Περισιτίτζα, Κρυτζιμός και Τζέπαινα. Τέλος στηριζόμενη στο χωρίο του Καντακουζηνού σχετικά με την ύπαρξη των δύο επαρχιών, της Μόρρας και της Στενημάχου και Τζεπαίνης υποστηρίζει ότι είναι λανθασμένη η άποψη μερικών μελετών που ταυτίζουν την Αχριδό με την περιοχή της Μόρρας. Κατά την Gagova η γεωγραφική θέση της επαρχίας Στενημάχου και Τζεπαίνης ταυτιζόταν απόλυτα με την Αχριδό, όπως την ορίζει ο Ακροπολίτης, και απείχε 60 περίπου στάδια από την Φιλιππούπολη σύμφωνα με τη διήγηση του Νικήτα Χωνιάτη.⁶²

Ο γεωγραφικός προσδιορισμός της Αχριδού σχετίζεται άμεσα με τον γεωγραφικό εντοπισμό και της Μόρρας, γι' αυτό στην παρούσα φάση κρίνεται αναγκαίο και σκόπιμο να ακολουθήσει εδώ η εξέταση και αυτής της θρακικής επαρχίας και ο συσχετισμός της με την Αχριδό.

Η Μόρρα αναφέρεται για πρώτη φορά σε σφραγίδα του 11ου αι., όπου αναγράφεται (σύμφωνα με την προτεινόμενη αποκατάσταση του κειμένου της):⁶³ † [†Κύριε βοήθει ... ἐ]κ προσώπου Μώρας και Φιλ(ιπ)πουπόλεως τῶ . ΟΡΤΕΓ.

Για δεύτερη φορά χρονικά η Μόρρα εμφανίζεται στο χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ' Αγγέλου του έτους 1198 ως τμήμα του τετραμερούς θέματος Φιλιππούπολης, Βερόης, Μόρρας και Αχριδού.⁶⁴

Στη συνέχεια οι σημαντικότερες μνείες της Μόρρας προέρχονται από τον Γεώργιο Παχυμέρη αλλά κυρίως από τον Ιωάννη Καντακουζηνό.

Στον Παχυμέρη το τοπωνύμιο Μόρρα εντοπίζεται μία φορά σε σχέση με τις στρατιωτικές εξορμήσεις του Μιχαήλ Θ', γιού του Ανδρονίκου Β'

62. Βλ. Gagova, *Trakija prez bǎlgarskoto srednovekovie*, σσ. 172-173. Βλ. και σημ. 11.

63. Βλ. V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine. La Collection C. Orghidan* [Bibliothèque Byzantine Documents 1], Παρίσι 1952, σσ. 129-130, σφραγ. αρ. 240: [ἐ]κ προσ- | <ώ>π(ου) Μώρ(ας και) Φ- | <ι>ληπουπόλ(εως) | <τ(ῶ)> . | ΟΡΤΕΓ. (βλ. και το σχόλιο του εκδότη για την πιθανή μορφή του ονόματος του προσώπου αυτού)· πρβ. και Στ. Π. Κυριακίδης, *Ελληνικά* 13/1 (1954) 391 (βιβλιοκρ. του προηγούμε. βιβλίου). Βλ. ακόμη Η. Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles», στο έργο της ίδιας *Études sur les structures administratives et sociales de Byzance*, London 1971, αρ. VIII, σσ. 36-42 (για το αξίωμα του ἐκ προσώπου).

64. Βλ. παραπάνω, σσ. 154-155.

και συναυτοκράτορα, ο οποίος ξεκίνησε από το Διδυμότειχο γύρω στο 1305/1306 και περι την Μόρραν διέτριβε.⁶⁵

Ο Ιωάννης Καντακουζηνός εξιστορώντας τα γεγονότα σχετικά με την επικράτηση των Βυζαντινών στην περιοχή της Θράκης καταγράφει αρχικά την εκδίωξη από τον Ανδρόνικο Γ΄ των Τατάρων, οι οποίοι το 1323 είχαν διεισδύσει στην περιοχή της Μόρρας (περι Μόρραν είναι Σκυθικήν στρατιάν).⁶⁶

Η δεύτερη μνεία της Μόρρας από τον Καντακουζηνό γίνεται λίγο πριν από την αναγόρευση του σε αυτοκράτορα (26 Οκτωβρίου 1341). Οι κάτοικοι της Μόρρας (ὄσοι Μόρραν κατώκουν), το Βολερό, η Στενήμαχος και η Τζέπαινα εμφανίζονται να τελούν υπό την κυριαρχία του γιου του Ματθαίου Καντακουζηνού.⁶⁷

Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του Καντακουζηνού και της αντιβασιλείας επηρέασε αποφασιστικά την κατάσταση στην περιοχή της Θράκης. Η αντιβασιλεία κατόρθωσε να προκαλέσει επανάσταση με αποτέλεσμα οι περισσότερες πόλεις της Θράκης να προσχωρήσουν στο στρατόπεδό της, εκτός από το Διδυμότειχο που παρέμεινε πιστό στον Καντακουζηνό και έγινε το κέντρο των επιχειρήσεών του για τα επόμενα χρόνια. Όπως προκύπτει από τη σχετική διήγηση του Καντακουζηνού, στην εξουσία της αντιβασιλείας περιήλθε μάλλον και η περιοχή της Μόρρας. Την άνοιξη όμως του 1343, μετά από διαμονή ενός έτους στη «Δύση» (Μακεδονία και Σερβία), ο Ιωάννης Καντακουζηνός επέστρεψε στη Θράκη και προσπάθησε να επανακτήσει τα εδάφη που είχε χάσει.⁶⁸ Έτσι όλα τα πολίσματα-φρούρια της Μόρρας (τὰ κατὰ τὴν Μόρραν πολίχνια πάντα) υποτάχθηκαν αμέσως στον Καντακουζηνό με εξαίρεση το Εφραϊμ, το οποίο εξαιτίας του γεγονότος αυτού υπέφερε πολύ από

65. Βλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* 13, 19 [IV 667, 1-5 Failler]: *Και οὕτω μὲν ἀπογνόντες τῆς ἀπαναστάσεως ἄπτονται, οὐκ ὀλίγους ἄνδρας ἀρείκους ἀποβαλόντες· κάκειθεν Παμφύλου πειρῶνται, κάκει τὰ ὅμοια δράσαντες και παθόντες, ἐπὶ τὴν Καλλίου βαδίζουσιν. Διδυμοτείχου και λίαν ἀπέσχοντο· και γὰρ ὁ βασιλεὺς Μιχαήλ (Θ΄) ἐκεῖθεν ἐξώρμησε και περι τὴν Μόρραν διέτριβεν.*

66. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι* [I, 191, 10-12 Schopen]: *Ὡς δὲ ἠγγέλθη βασιλεῖ (sc. στον Ανδρόνικο Γ΄), περι Μόρραν είναι Σκυθικήν στρατιάν, Διδυμοτείχου ἐξεληθών, ἤλαυνεν ὡς εἶχε τάχους ἐπ' αὐτούς.*

67. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι* [II 161, 9-15 Schopen]: *οὐ μὴν ἀλλὰ και ὄσοι Μόρραν κατώκουν και τῆς Ῥοδόπης ὄσαι πόλεις ἦσαν ὑπήκοοι Ῥωμαίοις, στρατιῶται πολλοὶ και ἀγαθοί, ὑπὸ στρατηγῶ Ματθαίῳ τῶ Καντακουζηνῶ τεταγμένοι, τῶ τοῦ μεγάλου δομestίχου πρεσβυτέρῳ υἱῶ, κατὰ τὴν Χαλκιδικὴν τῆς Θράκης ἐστρατοπεδευμένοι ἅμα τῶ στρατηγῶ, οὕτω τοῦ πατρὸς κελύσαντος, περιέμενον τὴν ἄφιξιν ἐκείνου. Βλ. ακόμη Κυριακίδης, «Βυζαντιναὶ μελέται. Το Βολερόν», 445.*

68. Βλ. J. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1999, σσ. 294-298.

τους Τούρκους του Ουμούρ (Umur), συμμάχου του Καντακουζηνού.⁶⁹

Ακολούθως ο Καντακουζηνός, αφού ανέθεσε στον γαμπρό του Ιωάννη Ασέν⁷⁰ τη διοίκηση της περιοχής της Μόρρας (τοῖς ἐν Μόρρα προσχωρήσασι πολιχνίοις ἄρχοντα ἐπιστήσας), αναχώρησε για το Διδυμότειχο.⁷¹

Η Μόρρα μνημονεύεται και σε σχέση με την προσπάθεια του Καντακουζηνού να επιβληθεί το 1343 (ή στις αρχές του 1344 σύμφωνα με τον Fine⁷²) και στην επαρχία Στενιμάχου και Τζεπαίνης. Ο στρατός του ξεκίνησε από το Διδυμότειχο και έφθασε ἄχρι Μόρρας.⁷³

Ο στρατηγός Σφραντζής πληροφορούμενος την επιχείρηση του Καντακουζηνού στη Στενήμαχο και τη Τζεπαίνα, θέλησε να εκμεταλευθεί την απουσία του Καντακουζηνού και να επιτεθεί στο Διδυμότειχο. Ωστόσο η προσπάθειά του απέβη άκαρπη, αφού συνέπεσε τη χρονική εκείνη στιγμή ο Καντακουζηνός να επιστρέφει με το στράτευμα από τη Μόρρα (ἐκ τῆς Μόρρας ἐπανήκειν), ενώ ο ίδιος ο Σφραντζής έχασε τη ζωή του στη συμπλοκή.⁷⁴

Η αντιβασιλεία βλέποντας τις επιτυχίες του Καντακουζηνού επιχείρησε να προσεταιρισθεί τον Βούλγαρο τσάρο Ιωάννη Αλέξανδρο (πιθανόν στα μέσα του 1344). Αυτός προκειμένου να βοηθήσει αξίωσε να του δοθεί η περιοχή του άνω Έβρου μαζί με εννέα πόλεις της Θράκης, δηλαδή τη Τζεπαίνα, τον Κρυτζιμό, την Περισιτίτζα, την Αγία Ιουστίνια, τη Φιλιππούπολη, τη Στενήμαχο, τον Αετό, τον Μπέαδνο και τον Κόσνικο, όπως επίσης και ο στρατός που υπήρχε σ' αυτές. Ο στρατός αυτός, λίγο παρα-

69. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 404, 6-12 Schopen]: ὀλίγας δὲ ἡμέρας ἐνδιατρίψας (sc. ο Ιωάννης Καντακουζηνός) Διδυμοτείχῳ, ἐξῆλθεν εἰς Ροδόπην· καὶ τὰ κατὰ τὴν Μόρραν πολίχνια πάντα προσχωρήσαν εὐθύς, πλὴν ἐνός, Ἐφραίμ προσαγορευομένου· οὗ μὲν οὖν προσχωρήσαντα οὐδὲν δυσχερὲς ὑπέμενον παρὰ Περσῶν, Ἐφραίμ δὲ ἐκάκωσαν οὐκ ὀλίγα· οἷς ἐπιστήσας ἄρχοντα τὸν γυναικὸς ἀδελφὸν Ἀσάνην τὸν Ἰωάννην, αὐθις ἀνέστρεφεν εἰς Διδυμότειχον.

70. Για τον Ιωάννη Ασέν βλ. I. Božilov, *Familijata na Asenevci* (1186-1460). *Genealogija i prosopografija*, Σόφια 1994, σσ. 295-301.

71. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 433, 9-12 Schopen]: Ἰωάννην δὲ Ἀσάνην τὸν γυναικὸς ἀδελφὸν τοῖς ἐν Μόρρα προσχωρήσασι πολιχνίοις ἄρχοντα ἐπιστήσας καὶ φρουρὰς ἀφείξ, αὐτὸς εἰς Διδυμότειχον μετὰ τῶν ἐπιλοίπων ἐπανήκε. Βλ. και σημ. 69.

72. Βλ. Fine, *The Late Medieval Balkans*, σ. 303.

73. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 404, 24-405, 4 Schopen]: ἔτι δὲ ἐν Ροδόπη ἐτέρας οὐσῆς ἐπαρχίας Ῥωμαίους ὑπηκόου Στενιμάχῳ καὶ Τζεπαίνης προσαγορευομένης, αἷς ἦσαν ἱππεῖς χιλίων οὐκ ἐλάσσους μαχημῶτατοι καὶ πλήθος πεζῶν, ἐδόκει δεῖν στρατεύειν ἐπ' αὐτούς· καὶ ἄραντες ἐκ Διδυμοτείχῳ, ἦλθον ἄχρι Μόρρας.

74. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 405, 15-22 Schopen]: Σφραντζῆς οὖν πυθόμενος περὶ βασιλέως, ὡς ἐπιστρατεύσειε Στενιμάχῳ, καὶ νομίσας ὡς εἶη δυνατὸν ἐκεῖνου ἀπόντος ἄχρως ἐπανήξῃ τὰ περὶ Διδυμότειχον κακώσαντα αὐθις εἰς Ἀδριανούπολιν ἐλθεῖν, παραλαβὼν ὄσους ἤγεν, ἦλθεν ἐπὶ Διδυμότειχον· συνέβη δὲ τῆς αὐτῆς ὥρας καὶ βασιλεῖα ἐκ τῆς Μόρρας ἐπανήκειν μετὰ τῆς στρατιᾶς, καὶ γενομένης συμπλοκῆς, οἱ πλείους μὲν τῶν πελεθθόντων ἔπεσον καὶ ἐάλωσαν τινες ὀλίγοι· ἀπέθανε δὲ καὶ ὁ στρατηγός.

πάνω από χίλιοι στρατιώτες, προτιμούσε να έχει σύμμαχό του τον Ιωάννη Αλέξανδρο και όχι τον Καντακουζηνό που είχε προκαλέσει τον πόλεμο. Ωστόσο ο Βούλγαρος τσάρος έκανε σαφές ότι θα προχωρούσε στην κατάληψη της περιοχής, εφόσον πρώτα απομακρύνονταν από αυτήν οι Τούρκοι του Καντακουζηνού.⁷⁵ Λίγο αργότερα μάλιστα ο Βούλγαρος τσάρος επιχείρησε να καταλάβει και την περιοχή της Μόρρας (ήλθεν ἄχρι Μόρρας τὰ ἐκεῖ πολίχνια, εἰ δύναιτο, παραστησόμενος). Έγινε δεκτός στο Υπερπυράκιον, αλλά τελικά απωθήθηκε από τον Καντακουζηνό.⁷⁶

Την κατάκτηση της περιοχής της Μόρρας επιχείρησε (ἐχώρει κατὰ Μόρρας) και ο μέγας δούκας Αλέξιος Απόκαυκος στα πλαίσια του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στον Ιωάννη Καντακουζηνό και τον Ιωάννη Παλαιολόγο. Ο Απόκαυκος προκάλεσε εκεί μεγάλες καταστροφές, ωστόσο δεν κατόρθωσε να καταλάβει κανένα πόλισμά της.⁷⁷

Ο Καντακουζηνός, καταγράφοντας τις συμφορές και τις λεηλασίες που προκάλεσαν οι πολιτικοί αντίπαλοί του στις περιοχές που βρίσκονταν υπό την εξουσία του, κάνει λόγο και για τα μεγάλα δεινά που υπέστη η περιοχή της Μόρρας (Μόρραν διέφθειρον).⁷⁸

Αυτή την έκρυθμη κατάσταση στη Θράκη εκμεταλλεύθηκε ο Βούλ-

75. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 406, 12-407, 13 Schopen].

76. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 426, 20-427,21 Schopen]: Ἀλέξανδρος δὲ ὁ Μυσῶν βασιλεὺς, ... στρατιὰν δὲ ἔχων ἦλθεν ἄχρι Μόρρας, τὰ ἐκεῖ πολίχνια, εἰ δύναιτο, παραστησόμενος ὑπήκοα ὄντα βασιλεῖ. ἐν δὲ αὐτῶν Ὑπερπυράκιον ὠνομασμένον, καὶ πρὶν ἐκεῖνον ἦκειν, ἄρχοντα εἰσεδέξαντο πεμφθέντα παρὰ Ἀλεξάνδρου· ἐμελλον δὲ καὶ φρουρὰν. ἅ παρὰ τῶν πρεσβέων μαθὼν ὁ βασιλεὺς, ἐπεὶ καὶ ἡ στρατιὰ παρῆν ἢ Περσικὴ καὶ περὶ τοῦ Κράλη ἐπυθάνετο, ὡς ἀναστρέφειεν εἰς τὴν οἰκίαν διὰ τὴν πληγὴν τῆς στρατιᾶς, εὐθυμὸς γενόμενος καὶ Ματθαῖον τὸν υἱὸν ἄρχοντα τῆς τε Γρατιανοῦ καὶ τῶν ἄλλων, αἱ ὑπήκοοι ἦσαν ἐν τῇ Χαλκιδικῇ, καταλιπὼν, ὡς εἶχε τάχους, πρὸς Μόρραν ἐπὶ τοὺς Μισσοὺς ἐχώρει. αἰσθόμενος δὲ Ἀλέξανδρος, ἐπεὶ μὴ ἀντικαθίστασθαι ἠδύνατο πρὸς μάχην, σπουδῇ πολλῇ διέβαινε τὸν Ἐβρον ἀτάκτως καὶ πεφυρμένως, καὶ ἐστρατοπεδεύετο ἐκεῖ, ὡς τοῦ ποταμοῦ κωλύσοντος βασιλεῖα μὴ συμπλέκεσθαι αὐτοῖς. ἀπώλοντο δὲ κατὰ τὸν πόρον στρατιῶται τε ὀλίγοι καὶ ἵπποι πλεῖστοι καὶ ἀποσκευαί, οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ ῥεῖθρου, ἀλλ' ὅτι καὶ οἱ ἐν προτάκτοις ὑπὸ βασιλέως τεταγμένοι, ἔτι τῶν Μισσῶν διαβαινόντων, ἐπέκειντο αὐτοῖς. Ὑπερπυράκιον δὲ αὐθις ἀνεσώσατο ὁ βασιλεὺς, τοῦ παρὰ Ἀλεξάνδρου ἄρχοντος διαδρᾶναι δυνηθέντος ἅμα τῷ πυθέσθαι βασιλεῖα ἦκοντα. Ἀλέξανδρος δὲ τοῖς βασιλέως πρέσβεσιν αὐτίκα χρηματίσας καὶ θέμενος σπονδὰς, ἐξέπεμψε, μηδὲν ἠδικηκέναι εἰρηκῶς, δι' ὃ δικαίως ἀμυνεῖται βασιλεὺς, καὶ ἀνέστρεφεν εἰς τὴν οἰκίαν.

77. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 436, 16-21 Schopen]: εἰς τὴν ὕστεραίαν δέ, τοὺς ἵππεας αὐτὸς (sc. ο Αλέξιος Απόκαυκος) ἔχων καὶ τὸ ὀπλιτικὸν καὶ τὸ ψιλόν, ἐχώρει κατὰ Μόρρας καὶ ἐκάκωσε τὰ μέγιστα τὴν χώραν πάντα πυρὶ παραδιδοῦς· τῶν πολυχνίων δὲ ἴσχυσεν οὐδενὸς περιγενέσθαι, φρουροὺς ὑπὸ βασιλέως πάντων κατεχομένων, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Βυζάντιον ἀνεχώρει.

78. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 461, 2-6 Schopen]: οὐ βαρβάρους αὐτοὶ πρῶτοι τοῖς Ῥωμαίοις ἐπήγαγον Μακεδονίαν κατατρέχοντες καὶ ἐξανδραποδιζόμενοι, ὡς πολεμίαν; οὐ Θράκην πᾶσαν ταῖς συχναῖς αὐτοὶ στρατείαις ἀοίκητον ἀπέδειξαν; οὐ χθὲς καὶ πρῶην Μόρραν διέφθειρον, ὡς ὑπ' ἐμοὶ τελοῦσαν;

γαρος αρχηγός «συμμορίας» Momčil,⁷⁹ ο οποίος γύρω στο 1345, και αφού είχε ήδη λάβει από το 1343 τη διακυβέρνηση της Μερόπης από τον Καντακουζηνό,⁸⁰ κατέλαβε την Ξάνθεια και έφθασε μέχρι τη Μόρρα (μέχρι Μόρρας προεχώρησεν).⁸¹ Ο Ιωάννης Καντακουζηνός αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα της κατάστασης και έχοντας από καιρό γνώση της διπροσωπίας του Momčil που άλλαζε συνεχώς στρατόπεδο (άλλοτε ήταν στην υπηρεσία των Καντακουζηνών, άλλοτε των Παλαιολόγων) ανάλογα με το συμφέρον του⁸² κατόρθωσε να τον αντιμετωπίσει με επιτυχία και να επανακτήσει τον έλεγχο στις περιοχές που ήταν υπό την εξουσία του Momčil.⁸³

Λίγο αργότερα κινδυνεύοντας εκ νέου ο Καντακουζηνός να χάσει τη Μόρρα από τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο, επειδή προσχώρησαν στον δεύτερο πολίσιμα της εν λόγω περιοχής, αναγκάστηκε περί το 1352 ή το 1353 να λάβει μέτρα εναντίον τους. Η δυσχερής θέση, στην οποία περιήλθαν οι κάτοικοι των πολισμάτων αυτών (οί μὲν οὖν κατὰ Μόρραν πλείστα κακωθέντες καὶ πιεσθέντες) εξαιτίας του πολέμου, τους ανάγκασε τελικά να επανέλθουν στον Καντακουζηνό.⁸⁴

79. Σχετικά με τη δράση του Momčil βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντιναί Μελέται VII. Ο Μομιτζίλος», 332-345· M. C. Bartusis, «Chrelja and Momčilo: Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia», *ByzSl* 41 (1980) 206-217 και 219-221, και *Istorija na Bălgarija*, τ. 3, σσ. 340-342.

80. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 403, 14-17 Schopen], και ό.π. [II 421, 16-19 Schopen].

81. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 530, 22-25 Schopen]: *ἐκεῖνος* (sc. ο Μομιτζίλος) δὲ ἤδη δύναμιν μεγάλην ἔχων καὶ ἰδίαν ἡγεμονίαν ἑαυτῷ περιποιούμενος, Ξάνθειαν τε εἶλεν ἐπιθέμενος, καὶ τῶν κατὰ Μερόπην φρουριῶν ἤρχε πάντων καὶ μέχρι Μόρρας προεχώρησε.

82. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 428, 2-432, 19 Schopen].

83. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [II 530, 25-534, 14 Schopen].

84. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [III, 251, 2-252, 10 Schopen]: βασιλεὺς δὲ ὁ Καντακουζηνός ἠνιᾶτο μὲν, ἀξιοθέμενον ὁρῶν τὸν πόλεμον, καὶ τοὺς κωλύοντας τὴν εἰρήνην ἐν αἰτίαις ἐποιεῖτο, ὡς πολλῶν αὐθις δυστυχημάτων πείραν ἐπάγοντας Ῥωμαίοις..., ἐπεὶ οἱ πρέσβεις ἐπανῆκον ἄπρακτοι, καὶ βασιλεὺς ὁ Καντακουζηνός οὐκέτι ἔμειλλεν, ἀλλὰ τὰς ἀποστάσας ἐκάκου πόλεις, μάλιστα δὲ Μόρραν καὶ τὰς ἄλλας τὰς κατὰ τὴν Ῥοδόπην Ῥωμαίοις ὑπηκόους. αἱ πλείους γὰρ τῷ νέῳ προσεχώρουν βασιλεῖ. ἔπειτα καὶ πρὸς τὴν Χαλκιδικὴν πέμψας στρατιάν, ἐκέλευε κατατρέχειν, αὐτοὺς μὲν οὐ βουλόμενος κακοῦν, (οὐ γὰρ ἤξιον τοὺς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς βασιλέα τὸν νέον παραδεδομένους ἔχοντι κατατρίβειν, ὡς ἠγνωμονηκότας), ἀλλ' οἱ ἐν Μόρρα τοῦτο μὲν διὰ τὸν πόλεμον ὁμορον αὐτοῖς ὄντα, τοῦτο δ' ὅτι καὶ ἡ Χαλκιδικῶν βοσκήμασι διαχευμάζειν μᾶλλον ἐπιτηδειότερα διὰ τε τὴν ἀλέαν καὶ τὸ τροφὴν παρέχειν ἄφθονον, βοσκήματα ἐκεῖ πολλὰ καταγαγόντες, ἠνάγκασαν βασιλέα πέμπειν ἐπ' ἐκείνους στρατιάν... οἱ μὲν οὖν κατὰ Μόρραν πλείστα κακωθέντες καὶ πιεσθέντες ὑπὸ τοῦ πολέμου αὐθις προσεχώρουν βασιλεῖ τῷ Καντακουζηνῷ, βασιλεὺς δὲ ὁ νέος, ὁρῶν ὑπορρέουσαν αὐτῷ τὴν δύναμιν καὶ τὰ πράγματα χωρήσαντα ὀπίσω, πέμψας πρὸς βασιλέα τὸν κηδεστὴν διελέγετο περὶ εἰρήνης καὶ ἔδειτο τὸν πόλεμον καταθεσθαι ἔχοντας, ἃ ἔχουσιν, ἐκάτερον.

Το 1354 συνάφθηκε συμφωνία ανάμεσα στον Καντακουζηνό και τον Παλαιολόγο, σύμφωνα με την οποία η Αδριανούπολη και τα βυζαντινά πολιίσματα της Ροδόπης, άρα κατά πάσα πιθανότητα και η περιοχή της Μόρρας, εκχωρήθηκαν στον Ματθαίο Καντακουζηνό.⁸⁵

Το 1356 ή στις αρχές του 1357 ο Ματθαίος αιχμαλωτίστηκε στους Φιλίππους από τον Σέρβο ηγεμόνα Vojihna.⁸⁶ Ο Ιωάννης Ε', όταν πληροφορήθηκε το γεγονός, έσπευσε να καταλάβει τα εδάφη που εξουσίαζε ο Ματθαίος.⁸⁷ Έτσι και η περιοχή της Μόρρας πέρασε μάλλον στην εξουσία του νόμιμου αυτοκράτορα, μέχρι την τελική υποταγή της στους Τούρκους μετά την άλωση της Αδριανούπολης το 1369.⁸⁸

Από τη μελέτη της βιβλιογραφίας εντοπίστηκαν οι ακόλουθες απόψεις νεότερων ερευνητών σχετικά με τον γεωγραφικό προσδιορισμό της Μόρρας, οι οποίες εκτίθενται αμέσως παρακάτω.⁸⁹

Στο έργο του για την Εγνατία οδό ο Th. L. Fr. Tafel, αφού παραθέτει χωρία από τον Καντακουζηνό, ορίζει τη Μόρρα ως περιοχή ανατολικά και βόρεια της Μερόπης, βόρεια του Διδυμοτείχου, στη δεξιά όχθη του Έβρου, στην ορεινή Ροδόπη και όχι στη πεδιάδα της «Χαλκιδικής» (= Βολερού), ακριβέστερα μεταξύ Διδυμοτείχου και Αδριανούπολης, δυτικά και των δύο.⁹⁰

Ο G. L. Fr. Tafel και ο G. M. Thomas τοποθετούν τη Μόρρα στο όρος Ροδόπη (*parte meridionali*) και είναι οι μόνοι μελετητές που υποστηρίζουν το ενδεχόμενο να υπήρχε και ομώνυμη πόλη (*forsan et urbs*).⁹¹

Ο C. Jireček θεωρεί ότι το όνομα Αχριδός παύει να υφίσταται στο

85. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [III 292, 16-21 Schopen].

86. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [III 330, 6-19 Schopen].

87. Βλ. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ιστορία* [III 331, 7- 14 Schopen].

88. Βλ. Asdracha, «Les Rhodopes au XIVe siècle», 184. Για την άλωση της Αδριανούπολης βλ. παρακάτω.

89. Για την ετυμολογία της Μόρρας σημειώνω ότι αυτή από κάποιους μελετητές συσχετίζεται με την ονομασία του βουλγαρικού φύλου Mārvaci, που εντοπίζεται ανάμεσα στις Σέρρες και το Νευροκόπι· βλ. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, σ. 98, ο οποίος αποδίδει την παραπάνω άποψη στον P. Šafařík. Την ετυμολογική αυτή πρόταση υιοθετεί και ο Dujčev, «Un metropolita di Morahridos», 274. Βλ. ακόμη M. Drinov, «Pogled vārču proizchoždenieto na bālgarskija narod i načaloto na bālgarskata istorija», στο έργο του ίδιου *Izbrani Sāčinenija*, τ. 1: *Trudove po bālgarska i slavjanska istorija*, Σόφια 1971, σ. 74 σημ. 41 και σ. 88, και Asdracha, *La région des Rhodopes*, σ. 68. Η Kr. Gagova *Trakija prez bālgarskoto srednovekovie*, σ. 247, διατυπώνει την υπόθεση ότι η προέλευση του ονόματος Μόρρα θα μπορούσε να αναζητηθεί στη ρίζα *mar-* που στα σλαβικά άλλαξε σε *mor-* ωστόσο δεν υπάρχουν επιχειρήματα υπέρ μιας τέτοιας άποψης.

90. Βλ. Th. Tafel, *De via militari Romanorum Egnatia*, σσ. 46-47.

91. Βλ. G. Tafel – G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, σ. 269 σημ. 7.

δεύτερο μισό του 13ου αι., και η περιοχή εμφανίζεται στους Βυζαντινούς συγγραφείς του 14ου αι. με το όνομα Μόρα (Μόρρα). Εικάζει ότι η Μόρα αποτελούσε αρχικά τμήμα της παλιάς Αχριδού, το οποίο βρισκόταν κοντά στο Διδυμότειχο, ίσως στην περιοχή Sultan-eri, και αργότερα το όνομα Μόρα χαρακτηρίζει όλη την περιοχή κατά μήκος του κάτω Άρδα. Με βάση την ερμηνεία που δίνει στις πληροφορίες που αντλεί από τον Καντακουζηνό πιστεύει ότι η Μόρα εκτεινόταν προς βορρά μέχρι την επαρχία Στενημάχου, ανατολικά μέχρι την πόλη Černomen (Ορμένιο) και κοντά στην Αδριανούπολη, νοτιοανατολικά μέχρι τα περικόχρα του Διδυμοτείχου, προς νότο μέχρι την παραθαλάσσια πεδιάδα και δυτικά μέχρι τα σύνορα της Μερόπης.⁹²

Ο Στ. Κυριακίδης, που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την περιοχή της Θράκης, γράφει επίσης ότι η Μόρα βρισκόταν δυτικά της Αδριανούπολης και του Διδυμοτείχου μέχρι τα όρια της Στενημάχου και της Αχριδού και βόρεια του Βολερού. Δεν γνωρίζει όμως με βεβαιότητα, αν τα βόρεια όριά της έφταναν μέχρι τον Έβρο ή αν εκτεινόταν και πέρα από αυτόν. Εκφράζει επίσης την υπόθεση ότι στη Μόρα ανήκε και η πόλη Τζερνομιάνου (σημ. Ορμένιο), η οποία κατά τη βασιλεία του Καντακουζηνού ήταν κατά πάσα πιθανότητα η πρωτεύουσα της περιοχής.⁹³ Σύμφωνα πάντα με τον Κυριακίδη η επαρχία Μόρας αντιστοιχούσε κατά την τουρκοκρατία περίπου στον καζά Σουλτάν-γερί, με κέντρο το Κίρτζαλι και περιελάμβανε ίσως και το βουλγαρικό Χάσκοβο μέχρι περίπου τις όχθες του Έβρου.⁹⁴ Βέβαια η Μόρα, αυτή δεν είχε σχέση – εκτός ίσως από την ομοιότητα του ονόματος – με το κάστρον *ονομαζόμενον Μόρεια μέσον Φιλίππου πόλεως και Τριαδίτζης*, που μνημονεύεται στο *Στρατηγικόν* του Κεκαυμένου και το οποίο προσπάθησε να ανακαταλάβει από τους Βουλγάρους ο αυτοκράτορας Βασίλειος ο Β΄.⁹⁵ Ο Κυριακίδης διαπιστώνει

92. Βλ. Jireček, *Pätuvanija po Bălgarija*, σ. 453.

93. Βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 451-452 και 489. Ο Κυριακίδης βασιζόμενος στη διήγηση του Καντακουζηνού για την προσχώρηση της Τζερνομιάνου και του άρχοντά της Ιέρακα στον Καντακουζηνό (βλ. *Ιστορία* [II 526, 1-5 Schopen] και ό.π. [II 529, 6-11 Schopen]), υποθέτει ότι η πόλη αυτή, εφόσον δεν υπαγόταν ούτε στην Αδριανούπολη ούτε στη Στενήμαχο και ήταν επιπλέον και έδρα στρατιάς, μάλλον θα παρέμεινε αυτοτελής μετά την ανάκτησή της και θα αποτέλεσε ξεχωριστό θέμα (αυτό της Μόρας). Γι' αυτό και συμπεριλαμβάνει τον Ιέρακα στους άρχοντες της Μόρας (έτ. 1345). Την άποψη αυτή ενστερνίζεται και η Αι. Ασδραχά, η οποία τοποθετεί ανεπιφύλακτα την πόλη Τζερνομιάνου στη Μόρρα· βλ. «Les Rhodopes au XIVe siècle», 148-149 και 196.

94. Βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 312.

95. Βλ. Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν* 81 [σ. 32,13-17 Wassiliewsky – Jernstedt]· βλ. ακόμη Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 452 σημ. 2· ο ίδιος, *Ελληνικά* 13/1 (1954) 391 σημ. 3 (βιβλιοχρ. του βιβλίου του V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine*). Βλ. ακόμη Soustal, *Thrakien*, σ. 368, λ. «Moreia».

ακόμη το λάθος που υπέπεσε ο G. Schlumberger, ο οποίος σχολιάζοντας το παραπάνω χωρίο ουσιαστικά ταυτίζει τη Μόρα με την Αχρίδα. Έτσι παρατηρεί ότι Μόρα ονομαζόταν και η Αχρίδα, η οποία όμως δεν βρισκόταν σε καμιά περίπτωση μεταξύ Φιλιππούπολης και Σόφιας («Και Μόρα μεν εκαλείτο και η Αχρίς ωσαύτως, αλλ' ουδόλως έκειτο η Αχρίς μεταξύ Φιλιππούπολεως και Σοφίας»⁹⁶).⁹⁷

Ο I. Dujčev ασχολείται με την ονομασία Μόρα και θεωρεί ότι αυτή δηλώνει ένα τμήμα της Ροδόπης στη νότια Βουλγαρία που γειτνιάζε με το Διδυμότειχο. Συνεπώς ο τίτλος «Μοραχριδών» δηλώνει τις ενωμένες επαρχίες της Αχριδού και της Μόρας και αφορά την περιοχή γύρω από τον μέσο και κάτω ρου του Άρδα.⁹⁸

Ο Α. Θ. Σαμοθράκης ορίζει τη Μόρα ή Μόρα ως την ορεινή περιοχή της Ροδόπης, ανατολικότερα της Μερόπης, στα νότια του Έβρου και δυτικά του Διδυμοτείχου, στον ρου του ποταμού Άρδα. Συμφωνεί με τον Στ. Κυριακίδη ότι η Μόρα αντιστοιχεί περίπου προς την περιφέρεια του Κίρτζαλι και περιλαμβάνει ίσως το βουλγαρικό Χάσκοβο μέχρι τις όχθες του Έβρου.⁹⁹

Ο Δ. Ζακυθηνός θεωρεί ότι η Μόρα ταυτίζεται με τη Μόρεια που αναφέρει ο Κεκαυμένος και βρισκόταν μεταξύ της Φιλιππούπολης και της Τριαδίτσας (Σόφιας) και όχι στην περιφέρεια του Άρδα.¹⁰⁰ Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Χρ. Κυριαζόπουλος.¹⁰¹

Για την άποψη του P. Deliraden ο οποίος ταυτίζει τη Μόρα με την Αχριδό και για την οριοθεσία της βλ. παραπάνω (σσ. 162-163).

Ο Laurent, σχολιάζοντας τη σφραγίδα του 11ου/12ου αι., παρατηρεί ότι δεν πρόκειται για νέο θέμα Μόρας, αλλά για ένωση των περιοχών Μόρας και Φιλιππούπολης.¹⁰²

Για την Αι. Ασδραχά δεν τίθεται ζήτημα ξεχωριστής γεωγραφικής αναζήτησης της Μόρας, αφού, όπως ειπώθηκε παραπάνω, ταυτίζει την περιοχή της Αχριδούς με αυτή της Μόρας.¹⁰³ Το ίδιο ισχύει και για τον I.

96. Βλ. G. Schlumberger, *Η Βυζαντινή εποποιΐα κατά τα τέλη της I' εκατονταετηρίδος. Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος* [Βιβλιοθήκη Μαρασλή] (μτφρ. Ι. Λαμπρίδου), εν Αθήναις 1905, σσ. 438-439 σημ. 2.

97. Βλ. Κυριακίδη, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 452 σημ. 2.

98. Βλ. Dujčev, «Un metropolita di Morahridos», 273-275.

99. Βλ. Α. Θ. Σαμοθράκης, *Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης*, ΑΘΛΓΘ 11 (1944-45) 226, λ. «Μόρα ή Μόρα».

100. Βλ. Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαίρεσεως», 61.

101. Βλ. Χρ. Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες. Συμβολή στη μελέτη της πολιτικής, διοικητικής και εκκλησιαστικής της εξέλιξης*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 239.

102. Βλ. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine*, σ. 130.

103. Βλ. παραπάνω την άποψη της Ασδραχά· ακόμη βλ. Asdracha, *La région des Rhodopes*, σσ. 148-154.

Velkov,¹⁰⁴ καθώς και για τον P. Soustal, ο οποίος όμως θεωρεί επιπλέον ότι η Μόρρα ίσως συνδέεται με το τοπωνύμιο «Morenos» που εμφανίζεται στον τίτλο επισκόπου υποκειμένου στον Λατίνο αρχιεπίσκοπο Φιλίππων Γουλιέλμο.¹⁰⁵

Ο Ι. Αναστασίου, όταν μιλά για την επισκοπή Μόρας (Μόρρας), γράφει ότι πρόκειται για περιοχή της Ροδόπης, νότια του Έβρου και δυτικά του Διδυμοτείχου.¹⁰⁶

Ο Μ. C. Bartusis στο άρθρο του σχετικά με τον Chrelja και τον Momčil τοποθετεί λανθασμένα την Κομοτηνή στην περιοχή της Μόρρας.¹⁰⁷

Ο J. Fine σημειώνει ότι Μόρρα ονομαζόταν η περιοχή στα ανατολικά της Γρατιανούπολης μέχρι το Διδυμότειχο.¹⁰⁸

Τέλος η Kr. Gagova τοποθετεί τη Μόρρα στην περιοχή του κάτω ρου του Άρδα.¹⁰⁹

Εξετάζοντας συνολικά αλλά και συνδυαστικά τα στοιχεία που εντοπίζονται στις βυζαντινές πηγές τόσο για την Αχριδό όσο και για τη Μόρρα, διαπιστώνουμε καταρχήν ότι η μνεία της Αχριδού στο Τυπικό του Πακουριανού είναι η πρώτη χρονικά που παραπέμπει με σχετική ασφάλεια στην περιοχή της Θράκης, παρόλο που δεν είναι εξακριβωμένη, τουλάχιστον

104. Βλ. I. Velkov, «Nekolko kreposti i stari selišta po Sredna Arda», *Izvestija na bǎlgarskoto geografsko družestvo* 1 (1933) (= *Sbornik v čest na Anastas T. Iširkov po slučaj 35-godišnata mu profesorska dejnost*) 152.

105. Βλ. Soustal, *Thrakien*, σ. 368, λ. «Morra»· πρβ. G. Fedalto, *La chiesa latina in Oriente*, τ. 2: *Hierarchia latina Orientis* [Studi religiosi 3], Βερόνα 1976, σ. 156· βλ. και τη βιβλιοκρισία του J. Darrouzès, *REB* 35 (1977) 302. Το τοπωνύμιο αυτό εντοπίζεται σε επιστολή του πάπα Ιννοκέντιου Γ', γραμμένη στις 22 Μαΐου 1212, στην οποία μεταξύ άλλων, καταγράφονται και οι υποκείμενες επισκοπές στη λατινική μητρόπολη Φιλίππων (βλ. *PL* 216, 584-585). Κατά τον Tafel, *De via militari Romanorum Egnatia*, σ. 15, τον P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, τ. 1, Παρίσι 1945, σ. 259, κ.ά., η επισκοπή «Morenos» ταυτίζεται με την επισκοπή Σμολαίνων της μητρόπολης Φιλίππων. Αντίθετα ο Γ. Θεοχαρίδης, «Μόρουνας, το δήθεν σλαβικό όνομα της Καβάλας», *Μακεδονικά* 6 (1964) 77-82, υποστηρίζει ότι πρόκειται για λατινική επισκοπή κοντά στην Καβάλα. Πάντως κανείς από τους τρεις προαναφερθέντες μελετητές δεν συσχετίζει το Morenos με τη Μόρρα.

106. Βλ. Αναστασίου, *Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων*, σ. 256.

107. Βλ. Bartusis, «Chrelja and Momčilo», 207.

108. Βλ. Fine, *The Late Medieval Balkans*, 303.

109. Βλ. Gagova, *Trakija prez bǎlgarskoto srednovekovie*, σ. 247. Παράλληλα η Gagova εξετάζει μια πληροφορία που δίνει ο Reinhold Lubenau (έτ. 1587) σχετικά με τους κατοίκους του χωριού Kajali (σημ. Filevo), οι οποίοι αυτοαποκαλούνταν Morei και κατά τον Lubenau πήραν το όνομά τους από τον Μωριά (Αχάια). Ωστόσο η Gagova αμφισβητεί την ετυμολογία αυτή και διερωτάται μήπως το εν λόγω όνομα συνδέεται με τη Μόρρα, αφού το χωριό Kajali βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες της Ροδόπης· βλ. *Trakija prez bǎlgarskoto srednovekovie*, σ. 248. Βλ. ακόμη *Nemski i avstrijski pātepisi za Balkanite XV-XVI v. Uvod, podbor i komentar Michail Jonov*, Σόφια 1979, σ. 470.

χιστον μέχρι σήμερα, η θέση των χωριών Σικονίου και Χαρπετικίου, για τα οποία γίνεται λόγος στο Τυπικό. Ωστόσο με βάση τα συμφραζόμενα εικάζεται ότι η περιοχή της Αχριδού κατά τους χρόνους του Πακουριανού ανήκε στο θέμα της Φιλιππούπολης.¹¹⁰ Υπέρ αυτού συνηγορεί και το χωρίο του Χωνιάτη, αφού σύμφωνα με τη διήγησή του η περιοχή της Αχριδού δεν απείχε πολύ από τη Φιλιππούπολη. Η πληροφορία του Χωνιάτη είναι εξαιρετικά σημαντική, επειδή λόγω του αξιώματός του πρέπει να γνώριζε μάλλον καλά τη συγκεκριμένη περιοχή. Άλλωστε από το παρατιθέμενο χωρίο του χρυσοβούλλου του Αλεξίου Γ' προκύπτει ότι γύρω στα τέλη του 12ου αι. υφίστατο το τετραμερές θέμα Φιλιππούπολης, Βερόης, Μόρρας και Αχριδού, ενώ παράλληλα καθίσταται σαφές ότι η Μόρρα και η Αχριδός αποτελούσαν περιοχές της Θράκης. Το θέμα αυτό βέβαια που περιελάμβανε την κοιλάδα του Έβρου και το μεγαλύτερο μέρος της Ροδόπης άλλαξε όνομα λίγο αργότερα και χωρίστηκε σε δύο, στο θέμα της Στενημάχου και Τζεπαίνης και σ' εκείνο της Αχριδού.¹¹¹ Μάλιστα το όνομα Αχριδός χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει την οροσειρά της Ροδόπης ή τμήμα της, όπως φαίνεται από τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Ο Βυζαντινός αυτός ιστορικός ως μέγας λογοθέτης του Θεοδώρου Β' Λάσκαρη τον ακολουθούσε στις εκστρατείες του εναντίον των Βουλγάρων, με αποτέλεσμα να γνωρίζει αρκετά καλά την τοπογραφία της συγκεκριμένης περιοχής. Γι' αυτό και οι πληροφορίες που μας παραδίδει έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα. Στα χωρία του Ακροπολίτη, του Εφραίμ και του Δούκα εμφανίζονται και άλλες πόλεις ή πολισματοοχυρά. Έτσι η Αχριδός μνημονεύεται ανάμεσα σε γνωστά τοπωνύμια, όπως είναι η Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο, το Μελένικο, η Στενήμαχος και η Τζέπαινα,¹¹² καθώς και άλλα ίσως λιγότερα γνωστά, όπως η Περιστίτζα, δηλ. η σημερινή Peruštica είκοσι χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Φιλιππούπολης,¹¹³ ο Κρυτζιμός που ταυτίζεται με το σημερινό Kričim, περίπου είκοσι έξι χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της Φιλιππούπολης,¹¹⁴ η Ούστρα που βρίσκεται ένα χιλιόμετρο βορειοδυτικά του χωριού Ustren και γύρω στα είκοσι τρία χιλιόμετρα νοτιοδυτικά της πόλης Kärđžali,¹¹⁵

110. Βλ. επίσης Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 325· Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως», 61.

111. Βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 450, και Asdracha, «Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle», 276.

112. Για την Τζέπαινα βλ. ενδεικτικά Soustal, *Thrakien*, σσ. 488-489, λ. «Tzepaina».

113. Για την Περιστίτζα βλ. Soustal, *Thrakien*, σ. 393, λ. «Peristitza».

114. Για τον Κρυτζιμό βλ. Soustal, *Thrakien*, σσ. 325-326, λ. «Kritzimos».

115. Για την Ούστρα βλ. I. Velkov, «Nekolko trakijski i srednovjekovni krepsti po Sredna Arda», στο: *Sbornik v pamet na Prof. Petăr Nikov* [Izvestija na bălgarskoto istoričesko družestvo 16-18], Σόφια 1940, σσ. 77-78· Cončev, «Le château médiéval Ούστρα», 254-260· D. Kosev –

το Υπερπυράκιον που εντοπίζεται οκτώ χιλιόμετρα βορειοδυτικά του Perpererek, δώδεκα χιλιόμετρα βορειοανατολικά του Kãrdžali και είκοσι τέσσερα χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του Haskono,¹¹⁶ και το Εφραΐμ, πιθανόν το σημερινό Eftrem, έξι με επτά χιλιόμετρα βόρεια του ποταμού Άρδα, τριάντα εννέα χιλιόμετρα νοτιοανατολικά του Haskono και πενήντα τρία χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Αδριανούπολης.¹¹⁷ Για τον Μνεΐακο έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι μάλλον πρέπει να ταυτισθεί με το Široko pole στην κοιλάδα του μέσου Άρδα, οκτώ χιλιόμετρα νοτιοανατολικά του Kãrdžali,¹¹⁸ ενώ για την Κρυβού¹¹⁹ και ιδιαίτερα για την Πάτμο¹²⁰ οι προτάσεις δεν είναι πειστικές.

Όσον αφορά όμως τη Μόρρα είναι αποδεκτή η ταύτιση και των δύο πολισμάτων-φρουριών της, δηλαδή του Εφραΐμ και του Υπερπυρακίου, που μνημονεύει ο Καντακουζηνός, ο οποίος κάνει πλήθος αναφορές στην περιοχή της Μόρρας και φαίνεται να γνωρίζει καλά τον γεωγραφικό χώρο, για τον οποίο κάνει λόγο, αφού τις περισσότερες φορές είναι ο ίδιος πρωταγωνιστής των συμβάντων που περιγράφει. Βέβαια είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γεώργιος Ακροπολίτης κάνει μνεία μόνο της Αχριδού και δεν αναφέρεται καθόλου στη Μόρρα, ενώ ο Καντακουζηνός μιλά μόνο για τη Μόρρα και ούτε μια φορά δεν καταγράφει στο έργο του το όνομα Αχριδός. Θα μπορούσε, λοιπόν, στο σημείο αυτό να υποστηριχθεί πιθανόν η άποψη, την οποία υιοθέτησαν μερικοί μελετητές που ασχολήθηκαν επισταμένα με τον θρακικό χώρο, δηλ. ότι τα ονόματα Αχριδός και

Chr. Christov – D. Angelov, *Kratka istorija na Bãlgarija*, Σόφια²1969, σ. 71· St. Michajlov, «Proučvanija na rodopski krepsti v kãrdžalijski okrãg», *Rodopi* 1 (1974) 27-28· I. Balkanski, «Srednovekovnata krepst Perpererek», *Rodopi* 6 (1974) 32-33· ο ίδιος, *Iztočno rodopski krepsti*, Σόφια 1977, σσ. 6-7, και Soustal, *Thrakien*, σσ. 491-492, λ. «Ustra».

116. Για το Υπερπυράκιον βλ. Velkov, «Nekolko krepsti», σσ. 152-153· Balkanski, *Iztočno rodopski krepsti*, σσ. 14-15· Soustal, *Thrakien*, σσ. 395-396, λ. «Perperakion»· Oñčarov – Kodžamanova, *Perperikon*, σσ. 22-31, και οι ίδιοι, *Sveštenijat grad Perperikon*, Varna 2004.

117. Για το Εφραΐμ βλ. Asdracha, *La région des Rhodopes*, σσ. 149-150, και Soustal, *Thrakien*, σ. 261, λ. «Ephraïm».

118. Για τον Μνεΐακο βλ. Velkov, «Nekolko trakijski i srednovekovni krepsti», σ. 70· Σαμοθράκης, «Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης», σ. 225, λ. «Μνεΐακον»· Asdracha, *La région des Rhodopes*, σσ. 152-153· Soustal, *Thrakien*, σ. 365, λ. «Mneiakos», και σ. 443, λ. «Široko pole», και Oñčarov – Kodžamanova, *Perperikon*, σσ. 43-68 (σύμφωνα με αυτούς βρίσκεται 5 χιλιόμετρα ανατολικά του Kãrdžali).

119. Για την Κρυβού βλ. Soustal, *Thrakien*, σ. 327, λ. «Krybus», ο οποίος θεωρεί χωρίς επαρκή αιτιολόγηση την πρόταση των D. Angelov – B. Čolpanov, *Bãlgarska voenna istorija prez srednovekovieto [X-XV vek]*, Σόφια 1994, σ. 148, για την τοποθέτηση της Κρυβού κοντά στο χωριό Baševno (παραπέμπω στην αναθεωρημένη έκδοση των Angelov – Čolpanov).

120. Για το φρούριο Πάτμος βλ. Asdracha, *La région des Rhodopes*, σ. 153, και Soustal, *Thrakien*, σ. 391, λ. «Patmos». Οι Angelov – Čolpanov, *Bãlgarska voenna istorija*, σ. 149, το ταυτίζουν με το οχυρό Πιέρια στην Ελλάδα, πέντε χιλιόμετρα βόρεια του χωριού Boroviča στην περιοχή του Kãrdžali (!).

Μόρρα δηλώνουν σε δύο διαφορετικές εποχές την ίδια θρακική επαρχία-περιοχή¹²¹ ή αυτό που υποστηρίζει ο Στ. Κυριακίδης ότι ο Καντακουζηνός χρησιμοποιεί για την Αχριδό την ονομασία Μερόπη.¹²² Από την άλλη όμως υπάρχουν μαρτυρίες, και συγκεκριμένα το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ', όπου εμφανίζεται η φράση *Prouincia Phylipupleos, Veroyis, Moras et Archridij* και δηλώνεται η ταυτόχρονη ύπαρξη της Μόρρας και της Αχριδού. Άλλωστε το όνομα Αχριδός χρησιμοποιείται ήδη από το 879 μέχρι και τον 15ο αι., όταν αναφέρεται ο Τζινεήτ ως έπαρχος της Αχριδού, ενώ η Μόρρα μαρτυρείται από τον 11ο έως και τον 14ο αι. Αυτό σημαίνει μια συνεχή και ταυτόχρονη ύπαρξη των δύο ονομάτων στις πηγές, τουλάχιστον για τέσσερις αιώνες.

Με βάση, λοιπόν, τα στοιχεία αυτά θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι οι ονομασίες Αχριδός (-ώς, -ώ) και Μόρρα αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές, που συνορεύουν μεταξύ τους – υπέρ αυτού συνηγορεί και η μεταγενέστερη ένωσή τους – και υφίστανται ταυτόχρονα.

Εκείνο όμως που ενδιαφέρει περισσότερο την παρούσα έρευνα είναι ο ακριβής εντοπισμός των δύο παραπάνω περιοχών, όσο βέβαια είναι δυνατόν με τα υπάρχοντα στοιχεία. Επειδή είναι γνωστή η θέση δύο πολισμάτων-φρουριών της Μόρρας, δηλ. του Υπερπυρακίου και του Εφραΐμ επιχειρείται καταρχήν η οριοθέτηση της περιοχής αυτής. Η συχνή αναφορά της Μόρρας στις πηγές σε σχέση με το Διδυμότειχο¹²³ οδηγεί στη σκέψη ότι η Μόρρα γειτνίαζε με το θέμα Διδυμοτείχου και Αδριανούπολης ήδη από την εποχή του χρυσοβούλλου του Αλεξίου Γ' (1198) αλλά και αργότερα. Οπότε ανατολικά η Μόρρα συνόρευε με το θέμα Διδυμοτείχου και Αδριανούπολης. Δυτικά μάλλον συνόρευε με την Αχριδό, αφού οι συγκεκριμένες περιοχές δεχόμαστε ότι ήταν όμορες, και όπως θα φανεί παρακάτω η Αχριδός βρισκόταν πιθανόν βορειοδυτικά της Μόρρας. Προς βορρά πιστεύουμε ότι η Μόρρα εκτεινόταν μέχρι το θέμα

121. Βλ. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel*, σ. 97· ο ίδιος, *Pätuvaniija po Bălgarija*, σ. 453· Velkov, «Nekolko kreposti», σ. 152· Deliradev, *Prinos kăm istoričeskata geografija*, σ. 37· *Iz minaloto na Bălgarije Mochamedani*, σ. 31· Asdracha, «Les Rhodopes dans la deuxième moitié du XIIIe siècle», 276 και τον χάρτη που παραθέτει η συγγραφέας σχετικά με τα θέματα της περιοχής· η ίδια, *La région des Rhodopes*, σ. 10· η ίδια, «Les Rhodopes au XIVe siècle», 184· Michajlov, «Proučvanija na rodopski kreposti», 27· Schramm, *Eroberer und Eingesessene*, σ. 188, § 23.2.4· Soustal, *Thrakien*, σσ. 51, 128 και 160, λ. «Achridos», και σ. 368, λ. «Morra», και Ončarov – Kodžamanova, *Perperikon*, σσ. 4 και 7. Εντελώς αντίθετος με την άποψη αυτή είναι ο Ζακυθηνός, «Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως», 61, επικαλούμενος τη διαπίστωση ότι τα δύο αυτά ονόματα μαρτυρούνται ταυτόχρονα κατά την ίδια εποχή.

122. Βλ. παραπάνω, σ. 162.

123. Βλ. παραπάνω, σημ. 65, 66, 69, 71 και 74, τα χωρία των πηγών.

Στενήμαχο και Τζεπαίνης, ενώ τα νότια σύνορα της πρέπει να έφταναν προς τα βορειανατολικά σύνορα του θέματος Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης.¹²⁴ Το ζήτημα λοιπόν οριοθέτησης της Μόρρας θα ήταν ίσως σχετικά εύκολο, αν γνωρίζαμε τα ακριβή σύνορα των θεμάτων που αναφέραμε. Δυστυχώς όμως και ο προσδιορισμός των ορίων των παραπάνω θεμάτων βασίζεται μόνο σε ελλιπή στοιχεία και γι' αυτόν τον λόγο κυρίως σε υποθέσεις. Παρόλα αυτά νομίζουμε ότι μπορούμε να προτείνουμε μια πιο συγκεκριμένη, σε σχέση με τις προαναφερθείσες προτάσεις διαφόρων επιστημόνων, άποψη για τον εντοπισμό της Μόρρας. Έτσι θεωρούμε ότι η Μόρρα ορίζεται από τη νοητή γραμμή που εκτείνεται από το Ivajlovgrad μέχρι ανατολικά του Ορμενίου, συνεχίζει δυτικά και βόρεια του Υπερπυρακίου, διέρχεται μεταξύ του Studen kladenec και του Široko pole, κατέρχεται προς το Krumovgrad και καταλήγει ξανά στο Ivajlovgrad.

Κάπως περισσότερο προβληματικός φαίνεται ο εντοπισμός της Αχριδού, επειδή δεν είμαστε απόλυτα σίγουροι για κανένα τοπωνύμιο της εκτός ίσως από τον Μνείακο. Ωστόσο μπορούμε με κάθε επιφύλαξη να προβούμε σε κάποιες υποθέσεις, στηριζόμενοι σε ορισμένα στοιχεία των πηγών. Από τον Ακροπολίτη γνωρίζουμε ότι η Αχριδός αποτελούσε ορεινή περιοχή, και από τη μελέτη των πηγών θεωρούμε ότι ήταν συνέχεια της Μόρρας και μάλλον εκτεινόταν στα βορειοδυτικά της, όπου το υψόμετρο της Ροδόπης είναι αρκετά μεγαλύτερο. Υπέρ αυτού συνηγορεί και η αναφορά του Χωνιάτη, από την οποία διαφαίνεται ότι η Φιλιπούπολη μάλλον δεν απείχε πολύ από την Αχριδό. Επίσης δύο μνείες του Ακροπολίτη δείχνουν κατά τη γνώμη μας ότι η Αχριδός βρισκόταν πλησιέστερα στις πόλεις Στενήμαχο, Περιστίτζα, Κρυτζιμό και Τζέπαινα από ό,τι η Μόρρα. Σύμφωνα με την πρώτη μνεία ο Βούλγαρος τσάρος Μιχαήλ Β' Ασέν κατέλαβε τη Στενήμαχο, την Περιστίτζα, τον Κρυτζιμό και τη Τζέπαινα, καθώς και περιοχές της Αχριδού, εκτός από τον Μνείακο. Ο Ακροπολίτης καταγράφει τις παραπάνω πόλεις μαζί με την Αχριδό (σαν να βρίσκονται στην ίδια περιοχή), ενώ αμέσως παρακάτω συνεχίζει σε διαφορετική πρόταση με την Ούστρα, το Υπερπυράκιον, την Κρυβού και το Εφραΐμ. Επίσης στη δεύτερη περίπτωση

124. Για το θέμα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης βλ. Κυριακίδης, «Βυζαντινά μελέται. Το Βολερόν», 291-494· Κυριαζόπουλος, *Η Θράκη κατά τους 10ο-12ο αιώνες*, σσ. 200-217. Προς τα τέλη του 13ου αι. παρατηρείται μια διοικητική αστάθεια, η οποία προκάλεσε τον χωρισμό ή την ένωση θεμάτων. Έτσι το 1299 υπάρχει αναφορά του θέματος Βολερού και Στρυμόνα, ενώ στις αρχές του 14ου αι. συναντάμε το θέμα Βολερού και Μοσνοπόλεως, Σερρών και Στρυμόνα· βλ. Asdracha, *La région des Rhodopes*, σ. 246, και η ίδια, «Les Rhodopes au XIVe siècle», 177.

σημειώνει ότι ο Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης ξεκίνησε από την Αδριανούπολη για να κατακτήσει πρώτα τα φρούρια στην Αχριδό και μετά από εκεί συνέχισε για να καταλάβει την Περιστίτζα, τη Στενήμαχο και τον Κρυτζιμό.¹²⁵ Έτσι τα σύνορα της περιοχής έφταναν προς τα ανατολικά μέχρι το θέμα της Μόρρας, προς τα δυτικά και νότια μέχρι το θέμα του Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης, και προς τα βόρεια μέχρι το θέμα Στενημάχου και Τζεπαίνης. Η Αχριδός δηλαδή περικλείεται από τη νοητή γραμμή που εκτείνεται από το Krumovgrad, διέρχεται μεταξύ του Široko pole και του Studen kladenec, συνεχίζει, περνώντας νότια του Υπερπυρακίου, προς τα Tzerbena (σημ. Červen ή Cärven), και από τα Tzerbena κατέρχεται ανατολικά του Ποβισδού και καταλήγει στο Krumovgrad. Με την οριοθέτηση αυτή θεωρείται πολύ πιθανό το Kārdžali να ανήκε στην περιοχή της Αχριδού, όπως έχει υποστηριχθεί ήδη από τους V. Zlatarski, P. Soustal, N. Ončarov, D. Chadžieva κ.ά.¹²⁶

β. Η επισκοπή Αχριδού

Το έτος ίδρυσης της επισκοπής Αχριδού, αλλά και οι λόγοι που υπαγόρευσαν την ίδρυση αυτή παραμένουν άγνωστοι με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία. Η μη αναγραφή της στα εκκλησιαστικά Τακτικά δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε με βεβαιότητα σε ποια μητρόπολη ήταν υποκειμένη· ωστόσο, με βάση τα όσα εκτέθηκαν παραπάνω σχετικά με τη διοικητική οργάνωση της ευρύτερης περιοχής, στην οποία εντάσσεται και η Αχριδός, είναι λογικό να δεχθούμε ότι η επισκοπή αυτή πρέπει να υπαγόταν στη μητρόπολη Φιλιππούπολης.¹²⁷

125. Βλ. παραπάνω, σημ. 16 και 17, τα χωρία των πηγών.

126. Βλ. σσ. 163 και 181.

127. Βλ. και Asdracha, *La région des Rhodopes*, σ. 10. Η άποψη της Ασδραχά ότι τον 11ο αι. η επισκοπή Αχριδού υπόκειτο στη μητρόπολη Φιλιππούπολης αμφισβητείται από κάποιους μελετητές εξαιτίας της μη αναγραφής της στα Τακτικά· οι μελετητές αυτοί υποστηρίζουν το αυτοκέφαλο καθεστώς της επισκοπής και την άμεση εξάρτησή της από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης, σχετικά βλ. Ončarov – Chadžieva, *Srednovekovnijat manastir v gr. Kārdžali*, σ. 88· Ončarov – Kodžamanova, *Perperikon*, σσ. 5-6· οι ίδιοι, *Sveštenijat grad Perperikon*, σσ. 38-39, και Ončarov – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σσ. 318-319. Η άποψη αυτή όμως για το αυτοκέφαλο της επισκοπής Αχριδού είναι εντελώς αυθαίρετη. Επισημαίνω ότι οι επισκοπές (διαφόρων μητροπόλεων) του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στις οποίες δινόταν η τιμή του αυτοκεφάλου σε σχέση φυσικά με τις μητροπόλεις στις οποίες αρχικά υπάγονταν, έφεραν τον τίτλο της αρχιεπισκοπής και αναγράφονταν σε ιδιαίτερη ενότητα των εκκλησιαστικών Τακτικών ύστερα από τις μητροπόλεις· βλ. Τακτικό 1³⁹⁻⁷² [σσ. 205-206 Darrouzès]: *Περὶ τῶν αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκόπων* (το Τακτικό αυτό χρονολογείται στον 7ο αι.)· Τακτικό 2⁴²⁻⁸⁷ [σσ. 217-218 Darrouzès] (8ος αι. έως πρώτο τέταρτο του 9ου αι. το αργότερο)· Τακτικό 3⁵⁵⁻⁹⁴ [σσ. 232-233 Darrouzès] (περί τα τέλη του 9ου αι.), κ.ά. Σε καμιά από τις αναγραφές αυτές δεν μνημονεύεται η Αχριδός

Η μητρόπολη Φιλιππούπολης στα Τακτικά 1, 2 και 4 Darrouzès φέρεται να έχει τρεις μόνον υποκειμένες επισκοπές, τη Διοκλητιανούπολεως, τη Σεβαστουπόλεως και τη Διοσπόλεως. Στο Τακτικό 3 Darrouzès οι επισκοπές που καταγράφονται υπό τη δικαιοδοσία της Φιλιππούπολης είναι οκτώ: οι τρεις προηγούμενες και η Βερόης, η Μαρκέλας, η Λιθοπροσώπου, η Δεκατέρων και η Λεβέδου. Από τις αρχές όμως του 10ου αι. οι επισκοπές της ανέρχονται σε δέκα και αναγράφονται αμετάβλητες στα Τακτικά 7 Darrouzès (χρονολογείται μεταξύ 901 και 906/7), 9, 10 και 13 Darrouzès (τέλη 12ου αι.): Αγαθονικείας, Λι(σ)τίτζης, Σκουταρίου, Λεύκης, Βλέπτου, Δραμίτζης, Ιωαννίτζων, Κωνσταντείας, Βελικείας και Βουκούβων. Δυστυχώς πληροφορίες για τις επισκοπές της μητρόπολης Φιλιππούπολης δεν έχουμε σε κανένα από τα επόμενα Τακτικά, αφού στο Τακτικό 14 Darrouzès, που χρονολογείται όπως και το προηγούμενο στον 12ο αι., επιβεβαιώνεται απλώς με αριθμητική (και όχι ονομαστική) καταγραφή ότι: *λς' ή Φιλιππουπόλεως τῆς Θράκης ἔχουσα ἐπισκοπὰς ἰ' (ιδ')*, ενώ στα Τακτικά 15-21 Darrouzès υπάρχει απλή μόνον αναγραφή της μητρόπολης Φιλιππούπολης.¹²⁸ Σε κανένα από τα παραπάνω Τακτικά δεν αναγράφεται η επισκοπή Αχριδίου. Ωστόσο αυτό δεν είναι ούτε παράξενο ούτε μοναδικό, αφού μας είναι γνωστές και άλλες επισκοπές που δεν μνημονεύονται στα Τακτικά, η ύπαρξή τους όμως δεν αμφισβητείται. Εκτός από την επισκοπή Σπηλαίου,¹²⁹ επισημαίνεται και το ανάλογο της επισκοπής Μελενίκου, για την οποία διαβάζουμε στο Τακτικό 17⁵⁶, app. cr., Darrouzès [σ. 397]: *Λέγουσι δέ τινες· τῶν Σερρῶν ἦν ἐπισκοπή, ἀλλ' οὐχ εὐρίσκειται οὐδαμοῦ γεγραμμένον, εἰ μὴ κατὰ παράδοσιν τοῦτο λέγεται.* Επίσης η επισκοπή Νικόπολης της μητρόπολης Φιλίππων δεν μνημονεύεται σε κανένα Τακτικό· βλ. όμως τη συνοδική Πράξη (έτ. 1329) του πατριάρχη Ησαΐα: *εἶναι ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ὑποκειμένην τῇ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Σερρῶν τὴν ἁγιωτάτην ἐπισκοπὴν Νικοπόλεως, ἣτις ἐτέλει πρότερον ὑπὸ τὴν ἁγιωτάτην μητρόπολιν Φιλίππων.*¹³⁰ Το σημαντικότερο όμως παράδειγμα αφορά την επισκοπή Ὑπερ-

ως αυτοκέφαλη. Βλ. και το χαρακτηριστικό παράδειγμα της επισκοπής Βερόης της μητρόπολης Φιλιππούπολης: Στο Τακτικό 3⁶² [σ. 242 Darrouzès] αναγράφεται ως τέταρτη επισκοπή της μητρόπολης Φιλιππούπολης· στο ίδιο Τακτικό 3⁶⁹ [σ. 232 Darrouzès] συμπεριλαμβάνεται και μεταξύ των αυτοκεφάλων αρχιεπισκοπών (αυτό σημαίνει ότι, όταν η Βερόη ανυψώθηκε σε αρχιεπισκοπή, έπρεπε να διαγραφεί από τον κατάλογο των επισκοπών της Φιλιππούπολης, κάτι που προφανώς από αβλέπτημα δεν έγινε· παρόμοιες διπλές αναγραφές εντοπίζονται σε αρκετές περιπτώσεις).

128. Βλ. και Θ. Ν. Βλάχος, *Η ιστορία της Φιλιππουπόλεως κατά την βυζαντινήν περίοδον*, Θεσσαλονίκη 1972, σσ. 128-130.

129. Βλ. παραπάνω, σημ. 1.

130. Βλ. Fr. Miklosich - Ios. Müller, *Acta et Diplomata Graeca medii aevi, sacra et profana*,

πυρακίου, που ήταν υποκείμενη στη Φιλιππούπολη και επίσης δεν μνημονεύεται σε κανένα Τακτικό· την ύπαρξή της τη γνωρίζουμε από μία συνοδική Πράξη του έτους 1339· βλ.:¹³¹ *τάττομεν δίδοσθαι πρὸς αὐτόν* [δηλ. στον καθαιρεμένο πρώην Φιλιππούπολης] *ὑπέρπυρα ἑκατὸν ἀπὸ τῶν εἰσοδημάτων τῶν ὑπὸ τὴν ἀγιοτάτην μητρόπολιν Φιλιππουπόλεως χηρευουσῶν ἐπισκοπῶν, τῆς Ἰωαννίτζης καὶ τοῦ Ὑπερπυρακίου, δίδοσθαι δὲ ταῦτα αὐτῷ ἐτησίως ἀνεγκρατήτως καὶ ἀνυστερήτως, ὅπερ ὀφείλει γίνεσθαι καὶ ἐνεργεῖσθαι, ὡς διεγνώσθη καὶ διετάχθη συνοδικῶς.*¹³²

Ὡς ἔδρα της επισκοπῆς, αν πράγματι υπήρξε στην περιοχή ομώνυμη πόλη, πρέπει να θεωρηθεί η πόλη αυτή, τουλάχιστον κατά τους πρώτους χρόνους μετά την ίδρυση της επισκοπῆς, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι δεν έχουν εντοπισθεί στοιχεία (π.χ. αρχαιολογικά ευρήματα) που να υποστηρίζουν την άποψη αυτή. Ο μόνος που έχει διατυπώσει υπόθεση για την ύπαρξη πόλης από την οποία προήλθε ο τίτλος της επισκοπῆς Αχριδίου είναι, όπως ήδη μνημονεύθηκε ο Ν. Βέης.¹³³ Ὡστόσο προς ενίσχυση της παραπάνω υπόθεσης, για την ύπαρξη δηλ. πόλης με το όνομα Ἀχριδός (-ός, -ώ), πρέπει να επισημανθεί ότι κατά την εποχή που μαρτυρείται για πρώτη φορά η εν λόγω επισκοπή ήταν συνηθέστερο οι τίτλοι των επισκοπῶν να προέρχονται από το όνομα της πόλης, όπου ἔδρευε ο οικείος αρχιερέας, παρά από το όνομα της περιοχῆς (αν βέβαια η σχετική ευρύτερη περιοχή είχε κάποια ιδιαίτερη ονομασία).¹³⁴ Ἀκόμη πρέπει να ληφθεί υπ' ὄψιν ότι οι ονομασίες των δέκα επισκοπῶν που ήταν υποκείμενες στη μητρόπολη Φιλιππούπολης – στην οποία πιθανότατα υπαγόταν και η Αχριδός – είχαν προέλθει από ομώνυμες πόλεις (εκτός ίσως από την επισκοπή Βελικείας, αφού δεν έχει εντοπισθεί πόλη με το όνομα αυτό). Επειδή όμως αργότερα η επισκοπή Αχριδίου ενώθηκε σε ενιαία εκκλησιαστική επαρχία με την περιοχή της Μόρρας υπό τον τίτλο Μορ(ρ)αχριδίων, θεωρώ πάρα πολύ πιθανόν Αχριδός να ονομαζόταν όχι μόνο η πόλη αλλά και η περιοχή, διοικητικό κέντρο της οποίας υπήρξε η ομώνυμη πόλη. Ὅταν αυτή για κάποιο λόγο, άγνωστο σε μας, έπαψε να υφίσταται, το όνομα πλέον χαρακτηρίζει μόνο την περιοχή, όπως

τ. 1, Vindobonae 1860 (φωτοτυπ. ανατύπ. Athens 1996), σσ. 146-148 (η συνοδική Πράξη με την οποία προσαρτάται η επισκοπή Νικόπολης της μητρόπολης Φιλίππων στη μητρόπολη Σερρών) και σσ. 148-149 (το αυτοκρατορικό πρόσταγμα που επικυρώνει την προηγούμενη Πράξη).

131. Βλ. Miklosich – Müller, *Acta et diplomata graeca*, τ. 1, σ. 190.

132. Η άποψη των Ονčаров – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σ. 307, ότι πριν το 1337 το Ὑπερπυράκιον αποτελούσε τμήμα της επισκοπῆς Αχριδίου είναι εντελώς αυθαίρετη.

133. Πρβ. και την άποψη των G. Tafel – G. Thomas (παραπάνω σσ. 160-161).

134. Συνήθως ιδιαίτερη ονομασία είχε η μητροπολιτική επαρχία.

προκύπτει από τις σχετικές μαρτυρίες των πηγών (11ος αι. και μετά). Εξ άλλου επισκοπικό τίτλο σύνθετο από όνομα πόλης και περιοχής δεν έχω εντοπίσει (οι σύνθετοι σχετικοί τίτλοι προέρχονται συνήθως από τις ονομασίες δύο πόλεων που υπήρξαν έδρες επισκοπών). Αναπόδεικτη φυσικά παραμένει η άποψη ότι ο επίσκοπος Αχριδού πιθανόν είχε δύο έδρες, μία στο Υπερπυράκιον (Περπερικόν), και συγκεκριμένα στην τοποθεσία Klise baš, και μία στην πόλη Kārdžali.¹³⁵ Το ίδιο ισχύει και για την πρόταση του Ν. Ονčarov και της D. Chadžieva, οι οποίοι θεωρούν ότι ο ηγούμενος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου που βρισκείται στο προάστιο Veselčani της σημερινής πόλης Kārdžali ήταν ταυτόχρονα και επίσκοπος της Αχριδού.¹³⁶

Η επισκοπή μαρτυρείται αναντίρρητα από τον 9ο έως τον 12ο αι. με τον τίτλο Αχριδού.¹³⁷ το γεγονός ότι τον 14ο αι. ενώθηκε μ' αυτήν η επαρχία της Μόρρας (η οποία, με βάση τα γνωστά στοιχεία, δεν αποτελούσε μέχρι τότε ιδιαίτερη επισκοπή) με τον τίτλο Μορ(ρ)αχριδών συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι η επισκοπή Αχριδού εξακολουθούσε να υφίσταται και μετά τον 12ο αι. έως την ένωσή της με τη Μόρρα (οπότε τροποποιήθηκε ο τίτλος της).

Από τους αρχιερείς που κατά καιρούς εποίμαναν τη θρακική αυτή επισκοπή γνωστοί είναι μόνον πέντε:

1. Γαβριήλ

Όπως ήδη σημειώθηκε, ο Γαβριήλ Ἀχρίδης έλαβε μέρος στην επί Φωτίου Σύνοδο το 879.¹³⁸

Ο τίτλος Ἀχρίδης¹³⁹ και η ομοιότητά του με την Αχρίδα (Λυχνιδό)

135. Βλ. Ονčarov – Chadžieva, *Srednovekovnijat manastir v gr. Kārdžali*, σ. 88· Ονčarov – Kodžamanova, *Perperikon*, σσ. 27, 33 και 39-40· οι ίδιοι *Sveštenijat grad Perperikon*, σ. 39, αλλά και Ονčarov – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σσ. 307-308, 319.

136. Βλ. Ονčarov – Chadžieva, *Srednovekovnijat manastir v gr. Kārdžali*, σσ. 87-100 (όπου πραγματεύονται την ιστορία της μονής με βάση και τα αρχαιολογικά δεδομένα, προσπαθώντας να αποδείξουν ότι αυτή ήταν το κέντρο της επισκοπής Αχριδού). Βλ. επίσης Ονčarov – Kodžamanova, *Perperikon*, σσ. 33 και 39-40· οι ίδιοι, *Sveštenijat grad Perperikon*, σ. 39, και Ονčarov – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σσ. 308, 317-318 (θεωρούν ότι το κύριο κέντρο της επισκοπής βρισκόταν σ' αυτή τη μονή). Την άποψη αυτή θεωρεί πιθανή και ο Soustal, *Thrakien*, σσ. 303-304, λ. «Kārdžali».

137. Οι Ονčarov – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σ. 318, είτε αγνοώντας την ύπαρξη του Γαβριήλ Αχρίδης είτε μη συμπεριλαμβανοντάς τον στους επισκόπους Αχριδού, θεωρούν ότι η επισκοπή Αχριδού υφίσταται μάλλον από τα τέλη του 10ου ή τις αρχές του 11ου αι.

138. Βλ. παραπάνω, σημ. 2. Ο τίτλος Ἀχρίδης δεν μπορεί να έχει σχέση με τον Ἀχριδών (της ομώνυμης αρχιεπισκοπής).

139. Πιθανότατα το Ἀχρίδης αποτελεί παραφθορά του Ἀχριδοῦ.

συνετέλεσε, ώστε πολλοί μελετητές να συμπεριλάβουν τον Γαβριήλ μεταξύ των επισκόπων της Αχρίδας. Γι' αυτό στη συνέχεια θα εκτεθούν τα επιχειρήματα, με βάση τα οποία, κατά τη γνώμη μας, ο Γαβριήλ αυτός πρέπει να θεωρηθεί ποιμενάρχης της Αχριδού και όχι της Αχρίδας.

Είναι γνωστό ότι η Αχρίδα ταυτίζεται με τη Λυχνιδό, της οποίας αποτελεί και την εκκλησιαστική συνέχεια από τις αρχές του 11ου αι. ως αρχιεπισκοπή. Το όνομα Αχρίς – σλαβική παραφθορά του Λυχνίς – εντοπίζεται για πρώτη φορά στα δυο πρώτα σιγίλλια του Βασιλείου Β', τα οποία αφορούν την ίδρυση της αρχιεπισκοπής Αχριδών, και δεν πρέπει να ήταν πολύ παλαιότερο, όπως προκύπτει από τις ακόλουθες μαρτυρίες των πηγών: Η Άννα Κομνηνή (12ος αι.) γράφει ότι τη λίμνη Λυχνίτιδα ή νυν γλωττα έκβαρβαρώσσα Αχρίδα προσηγόρευσε.¹⁴⁰ στον κατάλογο των αρχιεπισκόπων Βουλγαρίας (χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12ου αι.) σημειώνεται: Φίλιππος εν Λυχνίδη [leg. -δι], ... νυν δέ Αχρίδι.¹⁴¹ τέλος από τον σύντομο Βίον του Αγίου Κλήμη Βελίτζης (Βουλγαρίας), που γράφτηκε από τον Δημήτριο Χωματηνό (12ος/13ος αι.), πληροφορούμαστε ότι ο Άγιος Κλήμης μάλιστα δὲ τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο περί τε τὴν Λυχνιδόν ..., ἢ νυν Ἀχρίδα κατὰ τὴν Μυσῶν ὀνομάζεται γλώσσα.¹⁴²

Από τις παραπάνω μαρτυρίες ιδιαίτερη αξία και βαρύτητα πιστεύω ότι έχει αυτή που αφορά τον αρχιεπίσκοπο Φίλιππο. Από τη διατύπωση του σχετικού καταλόγου προκύπτει σαφώς ότι, όταν έδρευε στην εν λόγω πόλη ο Φίλιππος, αυτή ονομαζόταν Λυχνίς (Λυχνιδός). διαφορετικά δεν θα είχε νόημα ο συντάκτης του καταλόγου να μας διευκρινήσει πώς ονομαζόταν η πόλη τότε (τέλη 10ου αι.) και πώς στην εποχή του (12ος αι.). Συνεπώς και μόνο η μαρτυρία αυτή θα αρκούσε για να υποστηριχθεί η άποψη ότι την εποχή του Φιλίππου η πόλη διατηρούσε ακόμη την ελληνική ονομασία της. Αλλά και αν ακόμη το όνομα Αχρίς ήταν σε χρήση πριν από το 1018, αυτό μάλλον θα συνέβαινε από τους «Μυσούς» και όχι από τους Έλληνες, και πολύ περισσότερο όχι από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης.¹⁴³

140. Βλ. Άννα Κομνηνή, *Αλεξιάς* 12, 9, 6 [σ. 383, 15-16 Reinsch – Kambylis].

141. Βλ. H. Gelzer, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte der Urkunden* [Abhandlungen der phil.-hist. Cl. der Kg. Sächs. Ges. d. Wiss. Bd. XX Nr. 5], Λυψία 1902, σ. 6· Α.-Αι. Ταχιάος, *Πηγές της εκκλησιαστικής ιστορίας των Ορθοδόξων Σλάβων*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 57, κ.ά.

142. Βλ. Δημήτριος Χωματηνός, *Βίος Κλήμεντος 7* [I. Dujčev, «Kratkoto Klimentovo žitie ot Dimitrij Chomatian», στο έργο του ίδιου, *Proučvanija v rchu srednovekovnata bālgarska istorija i kultura*, Σόφια 1981, σ. 170].

143. Επίσης είναι πολύ σημαντικό να σημειωθεί ότι στα τρία χωρία που παρατέθηκαν μνημονεύονται και τα δύο ονόματα (της λίμνης, από την οποία πήρε το όνομά της η πόλη,

Προς ενίσχυση των παραπάνω επιχειρημάτων πρέπει να επισημανθεί επιπλέον ότι δεν διασώζεται καμιά μαρτυρία ότι η Λυχνιδός είχε αλλάξει επίσημα το όνομά της πριν τις αρχές του 11ου αι., ούτε ότι είχε τροποποιηθεί ο επισκοπικός τίτλος της και η σχετική αναγραφή στα εκκλησιαστικά Τακτικά.¹⁴⁴

Αν όμως γίνει δεκτό ότι το όνομα Αχρίς εντοπίζεται ήδη τον 9ο αι. σε επισκοπικό τίτλο, τότε πρέπει να δεχθούμε ότι είχε καθιερωθεί αρκετά (πολύ;) πριν. Κάτι τέτοιο όμως αντιβαίνει σε όλες τις μέχρι σήμερα γνωστές μαρτυρίες των πηγών.

Συνεπώς ο Γαβριήλ πρέπει να θεωρηθεί με βεβαιότητα επίσκοπος της θρακικής Αχριδίου.¹⁴⁵

2. Θωμάς

Μνημονεύεται σε δύο μολύβδινες σφραγίδες που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή του Υπερπυραχίου (Περπερικόν) κατά τις ανασκαφές του 2001-2002.¹⁴⁶ Στις σφραγίδες που χρονολογούνται στα τέλη του 10ου με αρχές 11ου αι., οι εκδότες διαβάζουν:¹⁴⁷

(εμπροσθότυπος) † Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ¹⁴⁸

(οπισθότυπος)

†
[Θ]ωμᾶ
ἐπισ[χ]](όπω)
Ἀχριδο-
ῦ.

και της ίδιας της πόλης), γεγονός που σημαίνει ότι τουλάχιστον στους λογίους και στους εκκλησιαστικούς κύκλους το όνομα Λυχνίς/Λυχνιδός είχε παραμείνει ζωντανό και κατά τους επόμενους αιώνες μετά την επίσημη πλέον καθιέρωση του ονόματος Αχρίς.

144. Για την εκκλησιαστική ιστορία της Λυχνιδίου μέχρι τον 6ο αι. βλ. και Α. Δεληγάρη, «Η επισκοπή Λυχνιδίου (-ών) μέχρι τον 10ο αιώνα. Ι. Από την ίδρυσή της έως τις αρχές του 6ου αιώνα», *Κληρονομία* 35/A'-B' (2003 [= 2005]) 69-85 (στο δεύτερο μέρος του άρθρου αυτού θα γίνει παραγμάτευση της ιστορίας της επισκοπής Λυχνιδίου έως τις αρχές του 11ου αι.).

145. Προφανώς πρέπει να δεχτούμε ότι ο τίτλος Ἀχρίδης (αντί Ἀχριδοῦ) οφείλεται σε αντιγραφικό λάθος (εξάλλου είναι διαπιστωμένη η πλημμελής παράδοση των υπογραφών της Συνόδου του 879).

146. Βλ. Ονέαρον – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σσ. 307-311. Στο δημοσίευμα αυτό ο ενδιαφερόμενος μπορεί να βρει την πλήρη περιγραφή των σφραγίδων των επισκόπων Αχριδίου (Θωμά, Θεοδώρου, Ευσταθίου), οι οποίες μνημονεύονται στη συνέχεια στο ανά χείρας άρθρο (περιορίζομαι μόνο στην παράθεση των στοιχείων που εξυπηρετούν τους στόχους του μελετήματός μου).

147. Βλ. Ονέαρον – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σσ. 308-309.

148. Τα γράμματα των λέξεων που συγκροτούν τη φράση αυτή βρίσκονται στον εμπροσθότυπο των σφραγίδων, κυκλικά σε έναν σταυρό που απεικονίζεται στο μέσον.

3. Θεόδωρος

Σε μια άλλη πολύ καλά διατηρημένη σφραγίδα που ανακαλύφθηκε στην ίδια περιοχή και χρονολογείται στα μέσα του 11ου αι., διαβάζουμε το όνομα του επισκόπου Θεοδώρου:¹⁴⁹

(εμπροσθότυπος)   Ὁ ἅγιος Στέφανος¹⁵⁰

(οπισθότυπος)   † Ἄγιε
   Στέφανε
   βοήθ(ει) Θεο-
   δώρω ἐπι-
   σκόπω Ἀ-
   χριδ(οῦ).

4. Εὐστάθιος

Σε δύο άλλες όμοιες σφραγίδες που βρέθηκαν στην περιοχή του Υπερ-πυρακίου και αφορούν επίσκοπο της Αχριδού παραδίδεται το όνομα του Ευσταθίου· οι σφραγίδες αυτές χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 11ου αι.:¹⁵¹

(εμπροσθότυπος)   † Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ¹⁵²

(οπισθότυπος)   † Εφστα-
   θικο ἐπισ-
   κωπω τ(ῆ)
   ς Ἀχριδ-
   οῦ.

149. Βλ. Ονčarov – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σ. 310.

150. Στον εμπροσθότυπο της σφραγίδας αυτής εικονίζεται ο άγιος Στέφανος, νεαρός, να κρατά στο δεξί χέρι του σταυρό, στο αριστερό κουτί με φάρμακα, ενώ δεξιά και αριστερά του υπάρχουν τα γράμματα με τα οποία δηλώνεται συντομογραφημένα η ταυτότητά του.

151. Βλ. Ονčarov – Stoimenov, «Novootkriti vizantijski episkopski molivdovuli», σσ. 310-311.

152. Στον εμπροσθότυπο των σφραγίδων αυτών εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος με φωτοστέφανο, αρχιερατικά άμφια, να ευλογεί με το δεξί χέρι και με το Ευαγγέλιο στο αριστερό· δεξιά και αριστερά του υπάρχουν τα γράμματα με τα οποία δηλώνεται συντομογραφημένα η ταυτότητά του, ενώ κυκλικά συντομογραφημένη η φράση: † Κύριε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ.

5. Κωνσταντίνος

Πρόκειται για τον επίσκοπο, του οποίου η σωζόμενη μολύβδινη σφραγίδα χρονολογείται στον 11ο/12ο αι. (η προέλευση της σφραγίδας αυτής είναι άγνωστη):¹⁵³

(εμπροσθότυπος) [Ὁ ἄ(γιος) Στ]έφ[α]νος (πρωτο)μάρτυς¹⁵⁴

(οπισθότυπος) Ἄγι(ε)
 Στέφαν(ε),
 βοήθει Κω(νσταντίνω)
 ἐπισκό-
 πω Ἀχρι-
 δοῦ.

Η επίκληση στον άγιο Στέφανο εντοπίζεται και στη σφραγίδα του επισκόπου Θεοδώρου.

Για τους τέσσερις τελευταίους επίσκοπους δεν είναι γνωστή, έως σήμερα, καμιά άλλη μαρτυρία. Πάντως οι σφραγίδες που ανακαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές στην περιοχή του Υπερπυρακίου, ενώ εμπλουτίζουν τον επισκοπικό κατάλογο, δεν προωθούν τις γνώσεις μας για τον χρόνο ύπαρξης της επισκοπής Αχριδού, αφού η σφραγίδα του ήδη γνωστού επισκόπου Κωνσταντίνου χρονολογείται σε εποχή μάλλον μεταγενέστερη της σφραγίδας του Ευσταθίου.

γ. Η μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών

Η μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών προέκυψε από την ένωση της επισκοπής Αχριδού με την περιοχή της Μόρρας. Σύμφωνα με τον Κ. Άμαντο αυτό αποτελούσε μια συνήθη πρακτική.¹⁵⁵ Επισκοπικός τίτλος Μόρρας – εκτός

153. Για την έκδοση της σφραγίδας αυτής βλ. N. A. Mušmov, «Dva oloveni pečata na ochridski arhiepiskopi», *MakPr* 3/1 (1927) 74. (όπου η πρώτη ανάγνωση της σφραγίδας από τον Münsterberg και η δική του, η οποία όμως είναι μάλλον εσφαλμένη και ελλιπής)· Laurent, «Ο Βαρδαριωτών ήτοι Τούρκων», σσ. 288 και 289, αρ. 2 (φωτογραφία της σφραγίδας), και ο ίδιος, *Le Corpus des Sceaux*, σ. 523.

154. Στον εμπροσθότυπο της σφραγίδας αυτής εικονίζεται ολόσωμος ο άγιος Στέφανος να κρατά με τα δυο χέρια έναν μικρό σταυρό, ενώ δεξιά και αριστερά του υπάρχουν τα γράμματα με τα οποία δηλώνεται συντομογραφημένα η ταυτότητά του.

155. Βλ. Κ. Άμαντος, «Μητρόπολις Μορραχριδών», *Ελληνικά* 10 (1937-1938) 52. Ο Fr. Dölger, *BZ* 38 (1938) 254, κρίνοντας το άρθρο του Κ. Άμαντου θεωρεί αυτή την άποψη αδύνατη, επειδή τα ονόματα των επισκοπών έπρεπε να προέρχονται από τις ονομασίες των εδρών τους και όχι από τα ονόματα των περιοχών· επίσης θεωρεί αδιανόητο μια «μητρόπολη» του 14ου αι. να μην απαντά στα Τακτικά του Πατριαρχείου. Ωστόσο ομολογεί ότι δεν μπορεί να δώσει προς το παρόν λύση στο πρόβλημα. Η άποψη του Dölger για τους τίτλους των επισκοπών είναι κατά βάση ορθή, όχι όμως για τόσο μεταγενέστερη εποχή όσο είναι για την εκκλησιαστική ιστορία του Βυζαντίου ο 14ος αι.

από τον σύνθετο τίτλο Μορ(ρ)αχριδών – δεν μας είναι γνωστός. Προφανώς η περιοχή υπαγόταν σε κάποια άλλη γειτονική επισκοπή της μητρόπολης Φιλιππούπολης, μέχρι τη στιγμή της ένωσής της με την Αχριδό. Μας είναι όμως γνωστό ότι ένα πόλισμα που ανήκε στην περιοχή της Μόρρας, το Υπερπυράκιον, ήταν έδρα επισκοπής. Ίσως, λοιπόν, η περιοχή της Μόρρας αρχικά να υπαγόταν στην επισκοπή Υπερπυρακίου, η οποία ανήκε, όπως και η επισκοπή Αχριδού, στη μητρόπολη Φιλιππούπολης. Άλλωστε τις περισσότερες φορές η εκκλησιαστική κατάτμηση της περιοχής ταυτιζόταν με την πολιτική. Γνωρίζουμε ότι το 1339 η επισκοπή Υπερπυρακίου χήρευε.¹⁵⁶ Δεν γνωρίζουμε, αν μετά το έτος αυτό συνέβη εκλογή νέου επισκόπου ή όχι (αν δηλ. η επισκοπή έκτοτε μετέπεσε στην τάξη των σχολαζουσών). Η κατάσταση στην περιοχή ήταν σχετικά έκρυθμη. Δεν πρέπει να ξεχνά κανείς ότι ήδη από τα έτη 1336-1337 είχαν αρχίσει οργανωμένες τουρκικές επιδρομές στη Θράκη. Μετά την κατάληψη της Τζύμπης (1352) και της Καλλίπολης (πρώτη φορά 1354 και δεύτερη το 1376) η κατάσταση στην περιοχή της Θράκης άλλαξε. Μεταξύ του 1359 και του 1362 κατελήφθησαν από τους Τούρκους το Διδυμότειχο, το Βουλγαρόφυγο, η Νίκη, το Πύθιον κ.ά. Το 1363 εκπορθήθηκε η Φιλιππούπολη και το 1369 συνέβη η άλωση της Αδριανούπολης.¹⁵⁷ στις 26 Σεπτεμβρίου 1371 έλαβε χώρα η μάχη του Έβρου (κοντά στο Ορμένιο) που σήμανε την απαρχή της τελικής κατάληψης των Βαλκανίων από τους Τούρκους. Μεταξύ του 1373 και 1375 κυριεύθηκαν η Μαρώνεια, το Περιθεώριον και η Ξάνθεια. Ακολούθησε η πτώση των Σερρών (1383), της Σόφιας (1385), της Θεσσαλονίκης (1387), του Τυρνόβου (1393), της Θεσσαλίας (1393),¹⁵⁸ κτλ. Είναι πολύ πιθανόν, μετά την κατάργηση του θέματος της Μόρρας, να προέκυψαν λόγοι για την εκκλησιαστική ένωση της Μόρρας με την Αχριδό τον 14ο αι. και έτσι αιτιολογείται η εμφάνιση του τίτλου Μορ(ρ)αχριδών, σε ανάμνηση των δύο αυτών περιοχών. Η δημιουργία μιας νέας μητρόπολης στα όρια των μητροπόλεων Ξάνθειας, Περιθεωρίου, Τραϊανούπολης, Αδριανούπολης και Φιλιππούπολης δη-

156. Βλ. Σταμούλης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης», 180. Βλ. και παραπάνω, σσ. 179-180.

157. Όσον αφορά τη χρονολογία κατάληψης της Αδριανούπολης από τους Τούρκους οι γνώμες των μελετητών διαφέρουν τοποθετώντας την πτώση της πόλης από το 1361 μέχρι το 1371. Για τη σχετική συζήτηση βλ. E. Zachariadou, «The Conquest of Adrianople by the Turks», *Studi Veneziani* 12 (1970) 211-217· Soustal, *Thrakien*, σ. 121· Β. Νεράντζη-Βαρμάτζη, *Το Βυζάντιο και η Δύση (1354-1369). Συμβολή στην ιστορία των πρώτων χρόνων της μοναρχατορίας του Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγου* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 10], Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 26-27 σημ. 13· G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, Αθήνα 1997, σ. 236, και Fine, *The Late Medieval Balkans*, σ. 406.

158. Βλ. Fine, *The Late Medieval Balkans*, σσ. 377-378· Soustal, *Thrakien*, σσ. 119-122.

μιουργεί αρκετά ερωτηματικά. Καταρχήν αν υφίσταντο όλες αυτές οι μητροπόλεις τη χρονική περίοδο συστάσεως της μητρόπολης Μορ(ρ)αχριδίων. Τον Δεκέμβριο του 1353 ο Πατριάρχης Κάλλιστος Α΄ με συνοδική πράξη έδωσε στον μητροπολίτη Τραϊανούπολης, Γερμανό, κατ' επίδοση και τη μητρόπολη Περιθεωρίου, η οποία χήρευε.¹⁵⁹ Οι κάτοικοι όμως του Περιθεωρίου αντέδρασαν και δεν δέχτηκαν τη διοίκηση της επαρχίας τους από τον ιεράρχη της Τραϊανούπολης, ο οποίος εξαιτίας αυτού συνέχισε να διαμένει στην Κωνσταντινούπολη. Ο Κάλλιστος ζήτησε εκ νέου, αλλά μάταια, με συνοδική επιστολή κλήρος και λαός να υπακούσουν στον μητροπολίτη Τραϊανούπολης.¹⁶⁰ Μετά τη σθεναρή αντίδραση των κατοίκων του Περιθεωρίου ο Πατριάρχης προέβη σε εκλογή νέου μητροπολίτη Περιθεωρίου. Το 1355 μνημονεύεται σε έγγραφο ο Δωρόθεος Περιθεωρίου.¹⁶¹ Ήδη από το 1343 η Τραϊανούπολη χαρακτηρίζεται ως κατεστραμμένη. Ωστόσο το 1347, μετά την αποχώρηση των Τούρκων του Καντακουζηνού και τη συμφιλίωσή του με την Άννα της Σαβοΐας, η περιοχή επανοικίστηκε από Χριστιανούς, όπως συμπεραίνουμε από την εκλογή μητροπολίτη Τραϊανούπολης τον χειμώνα του ίδιου έτους. Η ειρηνική περίοδος διήρκεσε μέχρι τον Ιούνιο του 1347, οπότε η νέα επιδρομή των Τούρκων εξανάγκασε τον μητροπολίτη να εγκαταλείψει την Τραϊανούπολη και να αναζητήσει καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη.¹⁶² Από τις υπογραφές της Συνόδου του 1351 (Κωνσταντινούπολη) εναντίον του Βαρλαάμ και του Ακινδύνου γνωρίζουμε ότι ο μητροπολίτης Τραϊανούπολης Γερμανός, ο οποίος ήταν παρών στη Σύνοδο, διέμενε στην Κωνσταντινούπολη, προφανώς εξαιτίας παντελούς ερημώσεως της μητρόπόλης του.¹⁶³ Ο Γερμανός ήταν και ο τελευταίος μητροπολίτης Τραϊανούπολης· μετά τον θάνατό του (γύρω στο 1371) η Τραϊανούπολη παραχωρήθηκε «λόγω έπιδόσεως» στον μητροπολίτη Σερρών Θεοδόσιο.¹⁶⁴

159. Βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 1, σσ. 325-326· πρβ. και J. Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, Vol. I: *Les Actes des Patriarches*, Fasc. V: *Les Regestes de 1310 à 1376* [Le Patriarcat Byzantin, Série I], Paris 1977, σσ. 289-290, αρ. 2352. Βλ. ακόμη Π. Α. Γεωργαντζής, *Η μητρόπολις Τραϊανουπόλεως και αι επισκοπαί αυτής. Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Θράκης*, Ξάνθη 1981, σσ. 67-68.

160. Βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 1, σσ. 331-333· πρβ. και Darrouzès, *Les Regestes*, σσ. 294-295, αρ. 2358. Βλ. ακόμη Γεωργαντζής, *Η μητρόπολις Τραϊανουπόλεως*, σσ. 69-70.

161. Βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 1, σ. 433.

162. Ο Γεωργαντζής, *Η μητρόπολις Τραϊανουπόλεως*, σσ. 37-38, εκφράζει την άποψη ότι ίσως ακόμη και από το 1329 να σημειώνεται ουσιαστικά το τέλος της Τραϊανούπολης εξαιτίας της καταστροφικής επιδρομής των Τούρκων το έτος αυτό.

163. Βλ. Mansi, *Sacrorum conciliorum ... collectio*, τ. XXVI, στ. 195, και Γεωργαντζής, *Η μητρόπολις Τραϊανουπόλεως*, σ. 67.

164. Σχετικά με τον Τραϊανούπολης Γερμανό βλ. Γεωργαντζής, *Η μητρόπολις Τραϊανου-*

Θεοφάνης, μητροπολίτης Μορ(ρ)αχριδών

Ο μόνος γνωστός μητροπολίτης Μορ(ρ)αχριδών είναι ο Θεοφάνης, μαθητής του Μαξίμου Κουσοκαλύβη και συγγραφέας του *Βίου* του. Ο Μάξιμος, σύμφωνα με τον *Βίον* του, προφήτευσε στον μαθητή και βιογράφο του Θεοφάνη ότι θα γίνει μητροπολίτης Μορ(ρ)αχριδών: *Σὺ δὲ ἡγούμενος ἔχεις γενέσθαι καὶ μητροπολίτης Μοραχριδῶν ... Ἄτινα ἀπετελέσθησαν, ὡς προεῖπεν ὁ ἅγιος.*¹⁶⁵

Παρόμοια αναφορά εντοπίζεται και στον ανέκδοτο *Βίον του Μαξίμου* που συνέγραψε ο Ιωαννίκιος Κόχυλας, όταν ο συγγραφέας κάνει λόγο για τον Θεοφάνη [βλ. κώδ. Αθων. Ξενοφ. 25] (18ος αι.), σσ. 48-49]:¹⁶⁶ *σὺ δὲ ἡγούμενος μέλλεις γενέσθαι καὶ μητροπολίτης Μοραχριδῶν· πολλὰ δὲ παθεῖν, καὶ ὑπόμεινον· ἃ δὴ κατὰ τὴν τοῦ ἀγίου πρόρρησιν γεγονόασιν ἀψευδέστατα.*

Οι πληροφορίες μας για τον Θεοφάνη προέρχονται ουσιαστικά από τον *Βίον* του Μαξίμου. Από τον *Βίον* αυτόν αντλούμε τρεις πληροφορίες σχετικά με την εκκλησιαστική σταδιοδρομία του Θεοφάνη, από τις οποίες οι δύο αποτελούν την προφητεία του Μαξίμου, σύμφωνα με την οποία ο Θεοφάνης θα γίνει ηγούμενος της μονής Βατοπεδίου και μητροπολίτης Μορ(ρ)αχριδών, ενώ η τρίτη περιέχεται στον τίτλο του *Βίου*, όπου ο Θεοφάνης μνημονεύεται ως μητροπολίτης Περιθεωρίου. Αν και δεν διασώζεται καμιά μαρτυρία για τη σειρά, με την οποία ο Θεοφάνης πήρε τους παραπάνω τίτλους, ωστόσο, αξιοποιώντας μερικές ενδείξεις, μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα πειστικό συμπέρασμα. Γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι την εποχή που επισκέφτηκε ο Κάλλιστος τον Μάξιμο Κουσοκαλύβη στον Άθωνα, δηλαδή γύρω στο 1362/1363, ο Θεοφάνης ήταν ακόμη μαθητής του δεύτερου. Επίσης η προφητεία του Μαξίμου για τον Θεοφάνη ήταν ότι θα γίνει μητροπολίτης Μορ(ρ)αχριδών, πράγμα που έγινε, όπως σημειώνει και ο Θεοφάνης στον *Βίον* του Μαξίμου.

πόλεως, σσ. 70-73. Η εξέταση της εκκλησιαστικής κατάστασης της περιοχής όπου υπήρχαν οι μητροπόλεις Τραϊανούπολης και Περιθεωρίου είναι κάπως εκτενής, αλλά αυτό θεωρείται επιβεβλημένο, επειδή η μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών συσχετίζεται ή και ταυτίζεται από κάποιους μελετητές με την Περιθεωρίου (η οποία υπήρξε επισκοπή του Τραϊανούπολης).

165. Βλ. Θεοφάνης, *Βίος Μαξίμου* 28 [σ. 100, 6-12 Halkin]. Βλ. και τον τίτλο της νεοελληνικής μετάφρασης του *Βίου* του Μαξίμου, που συνέγραψε ο Θεοφάνης, και παραδίδεται από κώδικα των Κουσοκαλυβίων· βλ. Ευλ. Κουρίλας, *Κατάλογος των κωδίκων της Ιεράς Σκήτης Κουσοκαλυβίων και των καλυβών αυτής* [Αγιορειτική Βιβλιοθήκη V], Paris-Chennevières-sur-Marne 1930, σ. 129, αρ. 11· Fr. Halkin, «Deux vies de S. Maxime le Kausokalybe ermite au Mont Athos (XIVe s.)», *AnBoll* 54 (1936) 100.

166. Παραπέμπω ενδεικτικά σε έναν από τους κώδικες που παραδίδουν το κείμενο του *Βίου* αυτού.

Άρα ο πρώτος επισκοπικός τίτλος που προφανώς πήρε ο Θεοφάνης ήταν αυτός του Μορ(ρ)αχριδών. Στον *Βίον* του Μαξίμου εμφανίζεται ο συγγραφέας ως επίσκοπος Περιθεωρίου. Άρα ο τίτλος αυτός είναι ο τελευταίος τίτλος, με τον οποίο και θα τερμάτισε τη ζωή του.¹⁶⁷ Η επισκοπή Περιθεωρίου βρίσκεται στη νοτιοδυτική Θράκη και για πρώτη φορά μνημονεύεται στα Πρακτικά της επί Φωτίου μεγάλης Συνόδου το έτος 879,¹⁶⁸ στην ίδια δηλαδή Σύνοδο που απαντά και η πρώτη γνωστή μνεία της Αχριδού. Καταρχήν θα πρέπει να καταστήσουμε σαφές ότι η επισκοπή Περιθεωρίου, που αργότερα (άγνωστο πότε ακριβώς) προβιβάστηκε σε μητρόπολη δεν συνδέεται – ούτε ταυτίζεται – με τη μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών.

Σύμφωνα βέβαια με τον I. Dujčev η μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών προέκυψε από την εκκλησιαστική ένωση δύο επαρχιών της Μόρρας και της Αχριδού τον 14ο αι. με έδρα το Περιθεώριο, στον κόλπο του Λάγους. Ο Dujčev στην προσπάθειά του να λύσει το πρόβλημα των δύο τίτλων με τους οποίους μας είναι γνωστός ο Θεοφάνης διαπράττει σφάλματα σχετικά με την τοπογραφία της περιοχής, αφού το Περιθεώριο δεν ανήκει ούτε στην περιοχή της Αχριδού ούτε στην περιοχή της Μόρρας.¹⁶⁹

Ο Fr. Dölger παρουσιάζοντας το άρθρο του Dujčev απορρίπτει τη λύση αυτή, υποστηρίζοντας ότι η διπλή ονομασία μιας επισκοπής συνδέεται με τα ονόματα των εδρών της και όχι με τα ονόματα των περιοχών της. Επίσης θεωρεί σχεδόν αδύνατο τη μη αναγραφή μιας μητρόπολης, η οποία υφίσταται στα μέσα του 14ου αι., στα Τακτικά της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης.¹⁷⁰

167. Αντίθετη γνώμη έχει ο Γεωργαντζής, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης*, σσ. 195 και 255, ο οποίος παρουσιάζει τον Θεοφάνη ως τον πρώτο μητροπολίτη Περιθεωρίου και τοποθετεί την αρχή της αρχιερατείας του το 1350. Η πρόταση αυτή του Γεωργαντζή αναιρείται από το γεγονός, ότι η επισκοπή/μητρόπολη Περιθεωρίου εμφανίζεται το 1353 ως χηρεύουσα. Ο επίσκοπός της δηλ. είτε είχε κοιμηθεί, είτε είχε μετατεθεί (κτλ.). Το πρώτο για τον Θεοφάνη δεν μπορεί να ισχύει, αφού στον *Βίον* του Μαξίμου περιγράφει γεγονότα μεταγενέστερα του 1363. Όσον αφορά την πιθανή μετάθεσή του από το Περιθεώριο στη μητρόπολη Μορ(ρ)αχριδών, αυτό αναιρείται από το ότι τότε θα τερμάτιζε τον βίο του μ' αυτόν τον τίτλο και όχι ως επίσκοπος Περιθεωρίου. Στο *PLP*, Fasz. 4, αρ. 7616, σ. 60, λ. «Θεοφάνης», αναφέρεται ο Θεοφάνης ως μητροπολίτης μετά το 1381. Η άποψη αυτή φαίνεται αρκετά πιθανή, αφού από το 1355 ως το 1381 εμφανίζεται το όνομα του Δωροθέου ως επισκόπου Περιθεωρίου. Βλ. ενδεικτικά Σταμούλης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των Εκκλησιών της Θράκης», 157-159.

168. Σχετικά με την επισκοπή Περιθεωρίου βλ. Γεωργαντζής, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης*, σσ. 193-197, και ο ίδιος, *Η μητρόπολις Τραιανουπόλεως*, σσ. 156-158.

169. Βλ. Dujčev, «Un metropolita di Morahridos», 275. Βλ. και λίγο παρακάτω την άποψη του Fr. Halkin.

170. Βλ. Fr. Dölger, *BZ* 37 (1937) 555 (παρουσίαση του άρθρου του Dujčev, «Un metropolita di Morahridos», 273-275).

Όσον αφορά το Περιθεώριο σε σχέση με την άποψη του Dujčev, πρέπει να παρατηρήσουμε επιπλέον ότι είναι γνωστό ότι ήταν επισκοπή που μαρτυρείται με το όνομα αυτό τουλάχιστον από το 879 – προηγουμένως είχε τον τίτλο επισκοπή Αναστασιούπολης – και ανήκε στη μητρόπολη Τραϊανούπολης μέχρι τα μέσα του 14ου αι., αφού σε συνοδική Πράξη (17 Αυγούστου 1355) του Πατριάρχη Καλλίστου υπογράφει και ο *Περιθεωρίου μητροπολίτης και υπέρτιμος Δωρόθεος*.¹⁷¹ Απ' αυτά προκύπτει ότι η πρόταση του Dujčev δεν έχει κανένα έρεισμα, επειδή πρόκειται για δύο διαφορετικές εκκλησιαστικές επαρχίες.¹⁷²

Ο Ευλ. Κουρίλας πιστεύει ότι το «Μοραχριδών είναι σπανιότατος τίτλος του ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν (ἐκ τοῦ Μόκρας καὶ Ἀχριδῶν)»,¹⁷³ ο Στ. Κυριακίδης όμως απορρίπτει την άποψη αυτή όπως και ο Fr. Halkin, ο οποίος τονίζει ότι ο τίτλος «Μοραχριδών» δεν έχει καμιά σχέση ούτε με τον τίτλο του αρχιεπισκόπου «Ἀχριδῶν» ούτε με τον τίτλο του επισκόπου «Γκόρας και Μόκρας» («Mokra-Gkora» ή «Kora-Mokra»), ο οποίος ήταν υποκείμενος («suffragant») στην Αχρίδα. Προσπαθώντας ο Halkin να εντοπίσει τη θέση της μητρόπολης Μορ(ρ)αχριδών, η οποία δεν αναγράφεται στους επισκοπικούς καταλόγους, εκφράζει την υπόθεση μήπως το Περιθεώριο ήταν η έδρα της εκκλησιαστικής επαρχίας Μορ(ρ)αχριδών.¹⁷⁴

Στον *Βίον* του Μαξίμου Κausοκαλύβη που δημοσιεύεται στο *Νέον Εκλόγιον*, ο Νικόδημος Αγιορείτης διορθώνει το «Μοραχριδών» σε «Ἀχριδῶν».¹⁷⁵ Η ίδια διόρθωση υιοθετείται και στον *Βίον* του Μαξίμου στον *Μέγα Συναξαριστή*.¹⁷⁶

Ο Κ. Ἀμαντος θεωρεί ότι η «μητρόπολις Μορραχριδῶν» προήλθε από την ένωση δύο επαρχιών και προσάγει ανάλογα παραδείγματα, π.χ. Σωζοαγαθουπόλεως, Παροναξίας κ.ά.¹⁷⁷

Το ίδιο υποστηρίζει και ο Στ. Κυριακίδης, ότι δηλ. πρόκειται για συνένωση επισκοπών δύο θρακικών θεμάτων, της Αχριδού και της Μόρ-

171. Βλ. Miklosich – Müller, *Acta et Diplomata*, τ. 1, σ. 433· πρβ. Darrouzès, *Les Regestes*, σσ. 316-317, αρ. 2381. Βλ. ακόμη Γεωργαντζής, *Η μητρόπολις Τραϊανουπόλεως*, σ. 157.

172. Βλ. Γεωργαντζής, *Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης*, σ. 194.

173. Βλ. Ευλ. Κουρίλας, *Ιστορία του ασκητισμού*, τ. 1: *Αθωνίται*, Θεσσαλονίκη 1929, σ. 129. Ένωση όμως της αρχιεπισκοπής Αχριδών και της επισκοπής Μόκρας δεν έγινε ποτέ, τουλάχιστον απ' όσο είναι γνωστό (δεν διασώζεται κανένα έγγραφο ούτε άλλη σχετική μαρτυρία). Έτσι η πρόταση του Κουρίλα αποδεικνύεται εντελώς αυθαίρετη.

174. Βλ. Halkin, «Deux vies de S. Maxime», 100 σημ. 1. Πρβ. παραπάνω, σ. 189, τη σχετική άποψη του Dujčev.

175. Βλ. Νικόδημος Αγιορείτης, *Νέον Εκλόγιον περιέχον Βίους αξιολόγους διαφόρων αγίων και άλλα τινά ψυχωφελή διηγήματα*, Αθήναι 1974, σ. 315.

176. Βλ. Κ. Χρ. Δουκάκης, *Ο Μέγας Συναξαριστής*, Μην Ιανουάριος, τ. 5, Αθήναι 21956, σ. 203.

177. Βλ. Ἀμαντος, «Μητρόπολις Μορραχριδῶν», 52.

ρας, και υποθέτει, χωρίς όμως να προσκομίζει κάποιο στοιχείο, ότι οι περιοχές αυτές κατά τον 14ο αι. ίσως υπήχθησαν υπό τον επίσκοπο Περιθεωρίου.¹⁷⁸

Τέλος σύμφωνα με τον P. Soustal είναι αμφίβολη η ύπαρξη μητρόπολης «Μοραχριδών» τον 14ο αι.¹⁷⁹

Άλλη μνεία του τίτλου «Μορ(ρ)αχριδών» δεν είναι γνωστή. Από αυτό θα μπορούσαμε ίσως να συμπεράνουμε ότι η μητρόπολη χαρακτηρίζεται για τη σχετικά σύντομη διάρκεια ύπαρξής της. Προφανώς προέκυψε πριν το 1362/1363 και διατηρήθηκε ίσως για αρκετά – άγνωστο για πόσα – χρόνια. Σχετικά με το ζήτημα αυτό όμως μπορούμε να διατυπώσουμε κάποιες σκέψεις. Η προφητεία του Μαξίμου ότι ο Θεοφάνης θα γίνει μητροπολίτης Μορ(ρ)αχριδών πιστεύω ότι αποδεικνύει την ύπαρξη της μητρόπολης αυτής τουλάχιστον κατά τον χρόνο που διατυπώθηκε η προφητεία. Συνεπώς η ενωμένη μητρόπολη προϋπήρχε του 1362, άσχετα από το ότι δεν είναι γνωστό το όνομα κάποιου άλλου αρχιερέα της. Πρέπει λοιπόν να θεωρηθεί βέβαιο ότι (α) πριν από τον Θεοφάνη τον τίτλο Μορ(ρ)αχριδών έφερε και άλλος μητροπολίτης (ή και άλλοι μητροπολίτες), και (β) όταν δημιουργήθηκε η εν λόγω μητρόπολη, η επισκοπή Αχριδού ήταν εν ενεργεία· διαφορετικά – αν δεν υπήρχε αρχιερέας της επαρχίας ή καλύτερα αν δεν επρόκειτο για επαρχία εν ενεργεία – δεν θα είχε νόημα ούτε η ένωση δυο επαρχιών – από τις οποίες η Μόρρας δεν μαρτυρείται καν ως επισκοπή – ούτε η αλλαγή (συμπλήρωση ή τροποποίηση) του τίτλου σχολάζουσας και αποίμαντης επισκοπής. Συνεπώς πρέπει να θεωρήσουμε είτε ότι ο επίσκοπος Αχριδού κατά την εποχή αλλαγής του τίτλου της επισκοπής και της ανύψωσής της σε μητρόπολη προβιβάσθηκε και ο ίδιος σε μητροπολίτη (με τον νέο πλέον τίτλο), είτε ότι, αν δεν υπήρχε – λόγω μετάθεσης, παραίτησης ή θανάτου – επίσκοπος Αχριδού, ταυτόχρονα με την ένωση των δύο επαρχιών και τον προβιβασμό τους σε μητρόπολη εκλέχτηκε και μητροπολίτης με τον τίτλο Μορ(ρ)αχριδών.¹⁸⁰

Μετά τον Θεοφάνη ο τίτλος αυτός δεν εντοπίζεται πλέον στις πηγές· θα μπορούσε λοιπόν να υποστηριχθεί ότι αυτός υπήρξε πιθανότατα ο τελευταίος μητροπολίτης Μορ(ρ)αχριδών.

Τμήμα Βαλκανικών Σπουδών – Φλώρινα

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΔΕΛΗΚΑΡΗ

178. Βλ. Κυριακίδης, «Η Αχριδώ και η επισκοπή της», 514.

179. Βλ. Soustal, *Thrakien*, σ. 161, λ. «Achridos».

180. Η προσκόλληση της Μόρρας στην Αχριδό φαίνεται πολύ πιθανή λόγω χηρείας της επισκοπής Υπερπυρακίου, στην οποία πρέπει να υπαγόταν η Μόρρα, ή και λόγω της εμπερίστατης κατάστασης στην οποία είχε περιέλθει το Υπερπυράκιον και η περιοχή του.

